

МОЯТ ГЛАС Е ВАЖЕН



ЕЛА И СПОДЕЛИ

unite for
children

unicef 

Моят глас е важен
© Детски фонд на ООН (УНИЦЕФ), 2015

Изисква се разрешение за възпроизвеждане на текстове от тази публикация. Моля,
свържете се с отдел „Комуникации“, УНИЦЕФ България,
тел: 02/ 9696 208

Детски фонд на ООН (УНИЦЕФ)
Бул. „Ал. Дондуков“ № 87, ет. 2
София 1504
България

Снимка на заглавната страница © UNICEF Bulgaria/2015

За повече информация, моля посетете страницата на УНИЦЕФ България на www.unicef.bg

Съдържание

ВЪВЕДЕНИЕ	2
Граници при интерпретацията на данните	3
Инструмент на регистрация.....	3
Методика	4
Онлайн анкета	4
Пряка консултация	5
ПРОФИЛ НА УЧАСТНИЦИТЕ	7
ПРЕДСТАВИТЕ НА ДЕЦАТА ЗА БЪДЕЩЕТО ИМ	13
ОСНОВНИТЕ ПРОБЛЕМИ СПОРЕД ДЕЦАТА.....	18
ДЕЦАТА И УЧИЛИЩЕТО	25
ДЕЦАТА И СВОБОДНОТО ВРЕМЕ	35
ДЕЦАТА И СЕМЕЙСТВОТО	38
ДЕЦАТА И ОБЩУВАНЕТО.....	45
ДЕЦАТА И ПРАВОТО НА МНЕНИЕ	49
ДЕЦАТА И СОЛИДАРНОСТТА.....	55
ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ И ИЗВОДИ.....	58
ПРИЛОЖЕНИЕ 1 - Въпросник	62
ПРИЛОЖЕНИЕ 2 - Обобщение на препоръките на децата-участници в Националния детски форум „Моят глас е важен“, проведен в рамките на консултациите с деца за актуализирането на Националната стратегия за детето 2008-2018 г.	71

ВЪВЕДЕНИЕ

В периода март – май 2015 г. УНИЦЕФ България в партньорство с Държавната агенция за закрила на децата (ДАЗД) проведе Национална консултация с деца във връзка с актуализирането на Националната стратегия за детето 2008 – 2018 г.

Националната консултация се проведе в три етапа:

Първият етап (10 март – 10 април 2015 г.) включваше активна медийна и социална кампания „Моят глас е важен“ и онлайн анкета, чрез която над 6 000 деца споделиха своето мнение по теми, свързани със **семейната среда, образованието, детското участие, свободното време и предизвикателствата**, които засягат живота на децата в България.

По време на **втория етап** (19 март – 7 април 2015 г.) УНИЦЕФ, в партньорство с неправителствени организации (НПО), организира преки консултации по същите теми с деца от уязвими общности: деца, живеещи в ромски общности, деца с увреждания и деца, потребители на социални услуги.

В рамките на **третия етап** (22 – 24 април 2015 г.) беше организиран Национален детски форум „Моят глас е важен“, по време на който бяха представени резултатите от проведената онлайн анкета и преките консултации. Общо 30 деца, 26 от които участници в предходните два етапа, и 4-ма представители на детски и младежки структури обсъдиха резултатите и формулираха препоръки и предложения за действия в шест тематични области: „Децата в България“, „Свободно време и споделяне/търсене на помощ“, „Образование и училище“, „Семейство и семейна среда“, „Право на мнение“, „Солидарност (децата по света)“.

Предложенията и препоръките на децата, направени по време на Националния форум, са представени в *Приложение 2¹*.

¹ Приложение 2 “Доклад от проведени консултации с деца в периода март-април 2015 г. във връзка с актуализирането на Националната стратегия за детето 2008-2018 г.

* * *

Настоящият доклад представя в обобщен вид резултатите от първите два етапа на Националната консултация с деца и цели да очертае ключовите теми, които вълнуват децата в България.

Граници при интерпретацията на данните

Реализираните допитвания са проведени по метода на отзовалите се деца, а при преките консултации - чрез директна покана.

Въпреки че данните **не са представителни** за генералната съвкупност на лицата от 7 до 18 години, живеещи в България, заради големия брой на участниците резултатите могат да бъдат интерпретирани като тенденции с висока степен на валидност.

Инструмент на регистрация

Допитването до детското мнение е направено чрез единен инструмент – полу-стандартизиран въпросник с 37 въпроса (съдържателни и демографски), стилово ориентирани към детска и младежка аудитория.

Въпросите са предимно от затворен тип² с възможност за един или повече отговори.

Скалата съдържа средно 3-4 варианти на отговор. В част от скалите има разновидност „друго“ и възможност за свободно допълване на отговор. Не са допуснати възможности за отговор като „не зная“ и „не мога да преценя/колебание“. Няма и въпроси от типа форсирани³.

Въпросникът съдържа общи и специфични блокове, в зависимост от това дали и в какъв тип училище учи респондентът към момента на провеждане на допитването.

Блоковата структура е съобразена с изискването изследваното лице да навлезе постепенно в темата, да се създаде доверие и рефлекс за искрен отговор, да не се достига до преумора и намаляване на вниманието в хода на анкетата.

2 Въпрос от „затворен тип“ е въпрос, при който възможностите за отговори са предварително формулирани, съгласно хипотези за мнения и твърдения, разработени от изследовател или на базата на предходни проучвания.

3 Въпрос от типа „форсиран“ е затворен въпрос, при който респондентът е задължен да избере някое от твърденията, вписани като отговор на въпроса и не може да откаже да даде отговор.

Въпросникът покрива съдържателно три от основните области на интервенция (оперативни цели) на Националната стратегия за детето 2008-2018 г.:

- намаляване на детската бедност и насърчаване на социалното включване на децата;
- осигуряване на равен достъп до образование;
- насърчаване на детското участие във формулирането и прилагането на политики, насочени към децата.

Оперативна цел „Подобряване здравето на децата“ е извън обхвата на проучването.

Инструментът дава възможност на децата свободно да коментират и допълват всяка от областите чрез отворени въпроси за самостоятелно попълване⁴.

Структурата на въпросника следва следната тематична последователност⁵:

- очаквания за бъдеще и актуални проблеми пред децата;
- образование и училищен живот;
- свободно време и отдих;
- семеен живот;
- взаимоотношения с връстници и възрастни;
- детско участие и включване в обществения живот.

Резултатите от подадените анкети са представени в същата последователност.

Методика

Изследването е проведено по метода на онлайн анкетата и преките консултации.

Онлайн анкета

Онлайн анкетата „Моят глас е важен“ е количествен по своя характер инструмент, предназначен за самостоятелно попълване от деца на възраст от 7 до 18 години.

⁴ Въпрос от типа „отворен“ е въпрос, който не съдържа предварително формулирани отговори. Този тип въпроси позволяват напълно неограничено споделяне на мнението. Подадените отговори се обобщават чрез технология на преобразуване, която позволява мерене на тежест на мнението, наречена кодиране. В изследването изцяло отворени са 5 въпроса, 8 са полуотворени/полустандартизирани.

⁵ Приложение 1: Инструмент за регистрация на детско мнение, кампания „Моят глас е важен“

Анкетата беше публикувана на сайта на УНИЦЕФ България в периода 10 март – 10 април 2015 г. Информация и линк към нея бяха изпратени до медиите, до всички регионални инспекторати по образование, до неправителствени организации, работещи с деца, и до партньори на УНИЦЕФ България. Рекламен банер – покана за участие в кампанията „Моят глас е важен“, с линк към въпросника беше публикуван в 51 интернет сайта, подбрани по най-голям дял на детско присъствие. Интернет банерите са генерирани общо 12,97 милиона импресии (кликвания).

За периода 10 март - 10 април 2015 г. анкетата е попълнена от 6 531 деца, които дават мнението си по редица въпроси, свързани с отношенията с родителите, връстниците и приятелите си; споделят вижданията си за училището и училищния живот и мечтите си за бъдещето; говорят за правото на децата на глас, правото да бъдат изслушвани и да изразяват позиция.

373 анкети не са включени в анализа, поради различни причини: анкетата е попълнена за по-малко от 5 минути, отговорите са непоследователни, стилистиката на изказа ясно показва, че мнението е на лице над 18 години (38 случая).

Онлайн анкетата е анонимна, не събира персонална информация и не дава възможност попълнителите я да бъдат директно идентифицирани.

Пряка консултация

Пряката консултация представлява работа в група от 8 до 30 деца върху количествения инструмент на проучването с помощта на фасилитатор.

Всяко дете-участник в консултацията отбелязва свой отговор на въпросите, включени в онлайн анкетата, или изразява своето мнение в рамките на групата.

В преките консултации участваха 139 деца с различен социален статус и етнически произход и специфични потребности: деца от малки населени места, деца с увреждания, деца от ромски произход, деца - ползватели на социални услуги от резидентен тип (Домове за деца, лишени от родителски грижи), деца със специални образователни потребности.

Те бяха поканени да участват в преките консултации със съдействието на Фондация „Партньори България“, Фондация „Социални практики в общността“, Български мла-

дежки червен кръст, Сдружение „Бъдеще за децата“ и Фондация „Здраве и социално развитие“.

Децата-участници в преките консултации ползват услугите, предоставени от организациите или се включват активно в техните програми и проекти.

Преките консултации включваха 8 преки консултации с деца и Национален форум „Моят глас е важен“.

В периода 19 март - 7 април се проведеха:

- 3 групи с деца от малки населени места – 30+30+30 (90 деца).
- 1 група с деца от ромска общност – 21 деца;
- 2 групи с деца с увреждания – 7+7 деца;
- 1 група с деца, ползватели на социални услуги – 8 деца;
- 1 група с деца от Български младежки червен кръст – 6 деца.

Цялостната методология на провеждане на консултациите е описана в *Приложение 2*⁶.

Настоящият доклад анализира данните от количественото изследване. Използвани са цитати на мненията на деца, изразени по време на преките консултации, като е запазен правописът и стилистиката. Цитатите са обозначени с кавички и наклонен шрифт.

⁶ Приложение 2: Доклад от проведени консултации с деца в периода март-април 2015 г. във връзка с актуализирането на Националната стратегия за детето 2008-2018 г.

ПРОФИЛ НА УЧАСТНИЦИТЕ

Пол

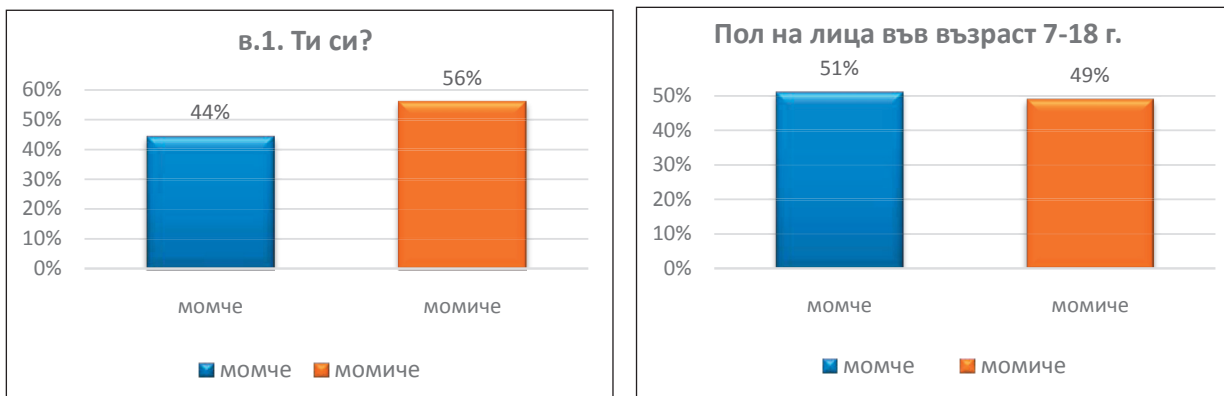
По данни на Националния статистически институт⁷ (Преброяване на населението и жилищния фонд, 2011 г.) децата в България във възрастовата група от 7-18 години са 807 520, като близо половината (51%) са момчета, а 49% - момичета.

Над 2/3 (72%) от децата живеят в градовете, а 15% - в София.

От общо 6 158 деца, участвали в анкетата „Моят глас е важен“, над половината – 3 435 или 56% са момичета.

Съотношението между участвалите в анкетата момчета и момичета (44% - 56%) е обратно на съотношението в генералната съвкупност от деца в България (51% - 49%):

Графика 1: Разпределение по пол на децата, участвали в „Моят глас е важен“, спрямо данни на НСИ, 2011 г.



N=6158, данни от „Моят глас е важен“ n= 807520, НСИ 2011

⁷ Основен източник на информация за генерална съвкупност, цитиран по-долу като НСИ 2011 г., е Национален статистически институт на Република България, последно актуално преброяване на населението, от 2011 г. <http://censusresults.nsi.bg/Census/>

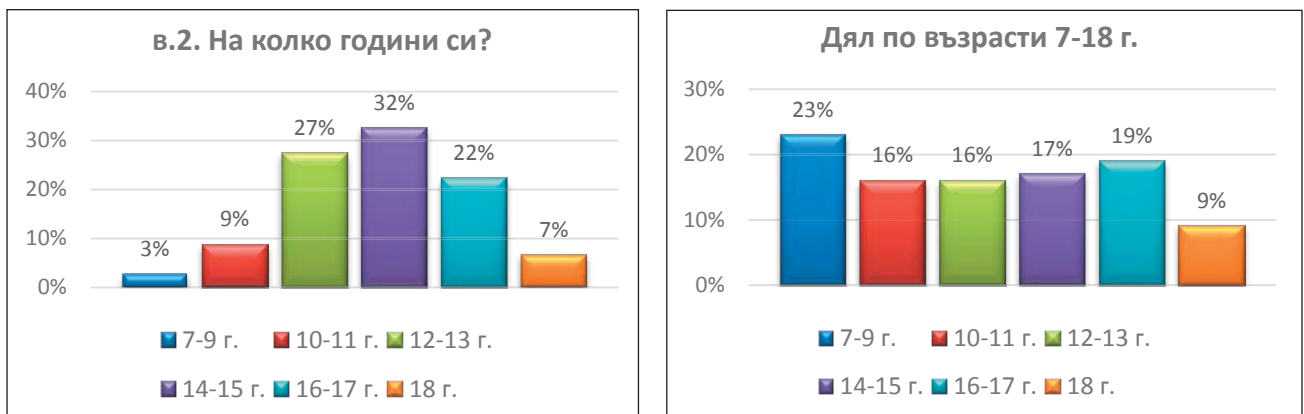
Възраст

Разпределението на участниците в анкетата по възраст показва по-големи отклонения спрямо генералната съвкупност от деца на възраст 7-18 години.

В изследването са се включили основно деца над 12-годишна възраст. Участието на по-малките деца (под 12 г.) е много слабо изразено, но от подадените данни не могат да се изведат причините за това.

Една трета от тежестта в изразените мнения се носи от 14-15-годишните. Групата на 16-18-годишните е близка до генералните стойности.

Графика 2: Възраст на децата, участвали в „Моят глас е важен“, спрямо данни на НСИ, 2011 г.



N=6158, данни от „Моят глас е важен“

n= 807520, НСИ 2011

Населено място

В анкетата „Моят глас е важен“ са взели участие деца от различни населени места.

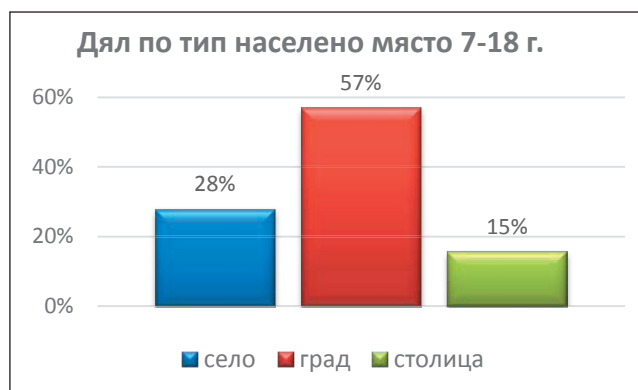
Децата от селата са $\frac{1}{4}$ от всички участници и са с 4% по-малко спрямо генералната съвкупност.

Най-голям – 42%, е дялът на децата, живеещи в малки градове. Това рефлектира върху общата картина на изразените мнения – анализът трябва да отчете, че преобладаващите мнения са изразени именно от тази група деца.

Трябва да се посочи още, че преценката в какво населено място живеят, е оставена на децата. Те сами определят дали населеното място е „малко“ или „голямо“, а разбирането им се основава не толкова на статистическата информация за броя на жителите, а по-скоро на личните им емоционални възприятия или предишен опит. Затова е допустимо град, който статистически попада в типа „голям“ или „областен център“, да бъде определен от децата като „малък“, и обратно.

67% от децата са посочили, че живеят в град, различен от столицата. Участниците от София са 9% – този дял е с 6 пункта по-малък от дела на децата от генералната съвкупност, които живеят в столицата (15%).

Графика 3: Тип населено място на децата, участвали в „Моят глас е важен“, спрямо данни на НСИ, 2011 г.



N=6158, данни от „Моят глас е важен“

n= 807520, НСИ 2011 г.

От гледна точка на социално-демографските характеристики, най-активни са децата над 12-годишна възраст, сред тях – предимно момичета от по-малки населени места (малки градове и села).

По-малко активни са момчетата, децата между 7 и 11-годишна възраст и живеещите в столичния град.

Образование

Мнозинството от попълнителите анкетата деца са обхванати от образователната система.

45% от тях учат в средни общообразователни училища (СОУ), 11% – в професионално-технически училища (техникуми), 7% – в езикови, 5% – в математически гимназии. (Графика 4).

28 участници до 10-годишна възраст (0.5%) заявяват, че не посещават училище, тъй като учат вкъщи. Други 44 участници (0.7%) посочват, че не ходят на училище.

Графика 4: Тип училище, посещавано от децата, участвали в „Моят глас е важен“



Анализът показва, че 37% от малките деца, посещаващи основно училище (ОУ), са от села. Този висок процент показва, че децата, учещи в ОУ, са получили по-лесен достъп до анкетата и са успели да изразят мнението си.

Децата от частни основни училища и от гимназии с чужди езици са предимно от София.

От попълнителите анкетата учещи в техникуми, делът на момчетата надвишава дела на момичетата. Обратно е съотношението сред учещите в езикови гимназии или в гимназии със засилено изучаване на чужди езици – там делът на момчетата е по-голям от този на момчетата.

Семейство

Семейството и семейните модели оказват съществено влияние върху поведението на децата. Извън училището, това е втората ключова социална доминанта, която въздейства върху живота на децата.

Мнозинството от анкетираните (82%) посочват, че живеят в семейства с двама родители.

18% от децата, участвали в анкетата, са от непълни семейства (с един родител), живеят с друг възрастен (баба, дядо), с един родител и друг възрастен, с по-далечен роднина (чичо, леля, вуйчо), живеят сами (на квартира) или в Дом за деца, лишени от родителска грижа.

Всяко 10-то дете (9.5%) живее само с един родител.

В 2% от случаите децата живеят с един родител и друг възрастен (баба или дядо).

При 3% от децата отглеждането е поето само от баба или дядо.

С по 1% в извадката са децата, които живеят сами или с приятели (на квартира, извън дома си) или в Дом за деца, лишени от родителска грижа.

Графика 5: Семейни модели „Моят глас е важен“



Делът на децата от София, които живеят в непълни семейства (в което не фигурират двама родители), е една четвърт от всички анкетирани (25%).

Данните показват, че промяната на структурата на семейството - от двама родители към един, е свързана с големината на населеното място – делът на семействата с двама родители в малките населени места е по-голям от този в по-големите градове.

Делът на децата от малките населени места, които живеят в непълни семейства – само с един родител, е едва 7%. В големите градове този дял нараства до 10%, а в София е 16%.

Въпреки че данните не са национално представителни, тази тенденция се потвърждава и в други проучвания на семейните модели в България („Семейни модели и миграция“, 2007 г. Агенция за социално-икономически анализи и ASA, стр. 32)⁸.

Съвременните психологически и социални теории за семейството разглеждат значението на различните семейните модели при формирането на специфични поведения, ценности и нагласи към света у децата, поради различните зависимости между родител-дете в двучленен модел, едночленен модел, разширено семейство или друг тип семейна структура⁹.

Има вероятност децата, които живеят в различни семейни модели, да имат различни потребности и въпроси и да изискват различни подходи от страна на възрастните.

Анализът ще проследи дали има зависимост между мненията на децата и модела на семейството, в което живеят.

8 <http://www.asa.bg/index.php?pages=%D0%98%D0%B7%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F&id=97&l=bg>

9 Fletcher, A. C. (2002). Single-parent families. In N. Salkind (Ed.), *Child Development* (pp. 366-368). New York, NY: Macmillan Reference USA Sokolatz, J., Dunham, R. and Zimmerman, R. (1997) Family structure versus parental attachment in controlling adolescent deviant behavior: a social control model. *Adolescence*

ПРЕДСТАВИТЕ НА ДЕЦАТА ЗА БЪДЕЩЕТО ИМ

„Как виждаш своето бъдеще?” – мнозинството от отговорилите си представят бъдещето с това да имат работа (63%) и свое семейство (61%).

Въпросът дава възможност и за свободен отговор, но едва 5% от децата са се възползвали от възможността да споделят как виждат своето бъдеще, описано със собствени думи.

Тези, които са дали допълнителен отговор, виждат себе си „богати” (18%), „успешни” (12%) и „щастливи” (6%).

Децата мечтаят да постигнат баланс между семейството и професионалните успехи, да се чувстват финансово обезпечени, да имат възможност да пътуват.

Осъществяването на тези желания биха довели до базисна удовлетвореност, която децата споделят поне на декларативно ниво.

Необходимо е стратегическите документи, свързани с детските политики, да бъдат ориентирани така, че да формират сигурност у децата, че в България те ще намерят професионална реализация и подкрепа, за да създадат свое семейство.

Резултатите от отговорите на въпроса **„Какво искаш да работиш?”** показват, че мнозинството от децата търсят професии, които изискват солидно и продължително обучение и придобиване на висока квалификация.

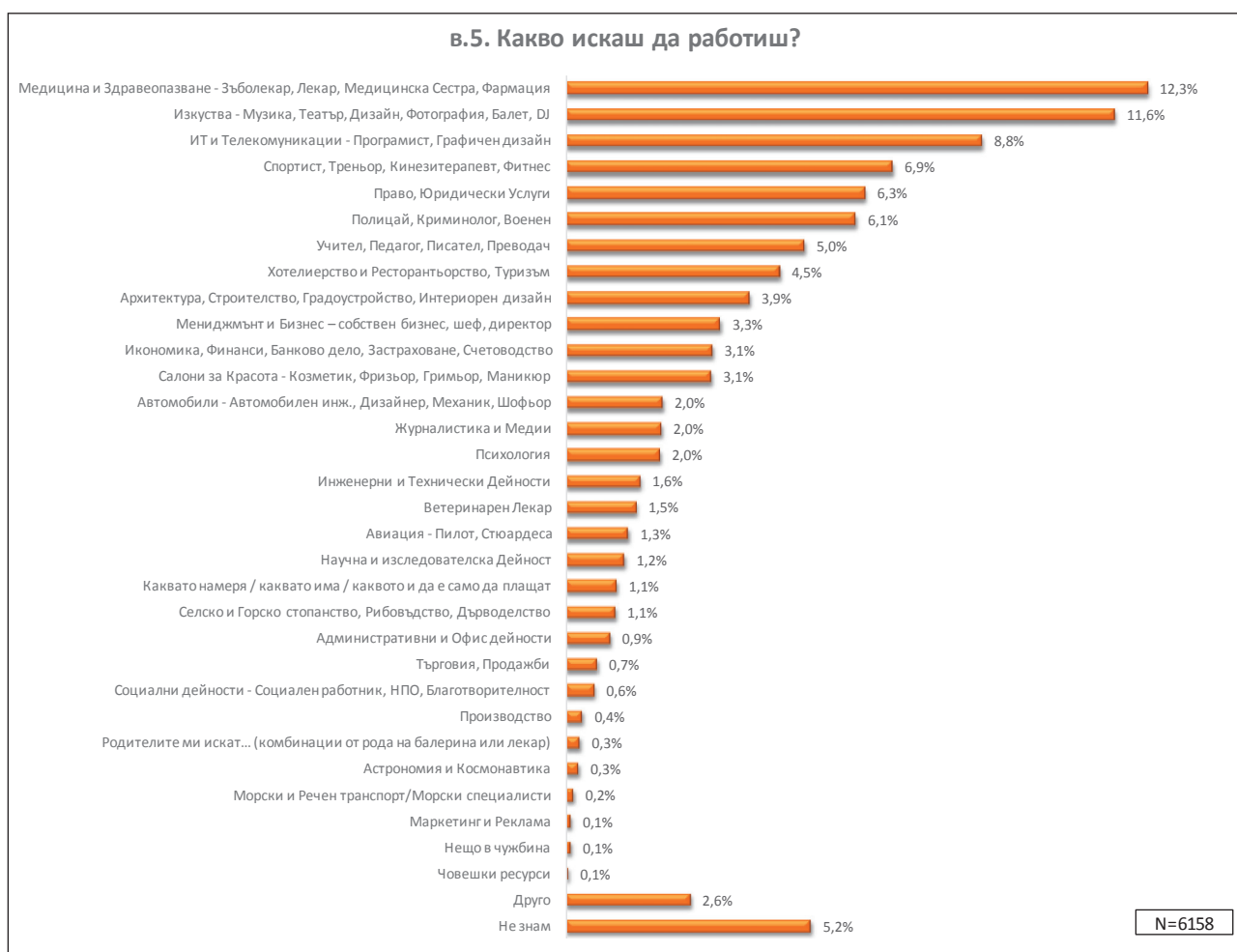
Децата са привлечени от професии в областта на медицината и здравеопазването, информационните технологии и телекомуникациите, правото, журналистиката, рекламата, хотелиерството, туризма, както и от възможността да създадат свой бизнес.

Всяко десето дете, участвало в анкетата, иска да стане лекар, медицинска сестра, стоматолог, фармацевт или театрал, танцьор, дизайнер, фотограф.

На трето място по привлекателност за реализация се нареждат професиите, свързани с ИТ технологиите (програмиране, софтуер разработчици, дизайнери) – 9% от всички.

Под 1% са децата, които виждат себе си като служители (в администрация, офис сътрудници), ангажирани в производството (работник във фабрика) или в търговията (продавач).

Графика 6: Професионална реализация



Данните показват, че децата дават сериозна заявка за реализация в области, които изискват амбиция, предприемчивост, самостоятелност.

Интересите към различните сфери на професионална реализация зависят от възрастта, на която са децата: най-малките участници искат да се развиват като ар-

тисти, театрални и ветеринарни лекари. За 14-15-годишните най-привлекателна се оказва професията на юриста. 16-18-годишните, на които предстои завършване на средното образование, проявяват интерес към икономика и финанси, медицина, информационни технологии, педагогика и психология.

Резултатите от допитването показват изразено желание за миграция и емиграция: на въпроса „**Къде най-много искаш да живееш?**“ 65% от децата отговарят, че искат да живеят на място, различно от мястото, където живеят в момента.

Общо 43% от участниците в анкетата заявяват желание в бъдеще да живеят в чужбина. В тази група делът на децата от София е най-голям – 60%. Половината от децата, живеещи в големите градове, също искат да заминат за чужбина. Делът на желаещите да живеят в чужбина е по-голям сред 14-17-годишните и значително по-малък при децата до 12 години, които живеят в села.

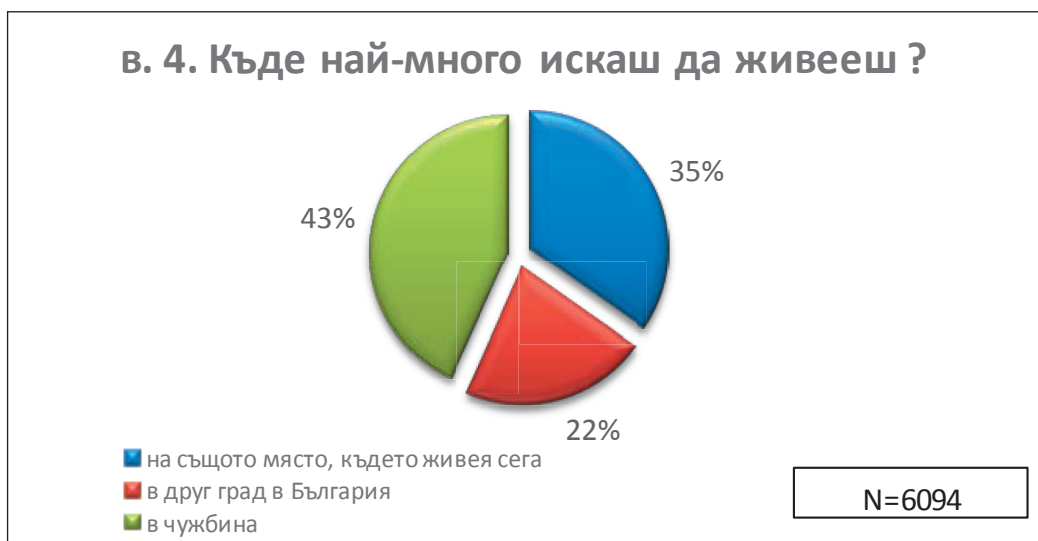
Една пета от участниците в анкетата искат да се преместят в по-голям град или в столицата.

Данните показват ясно и посоката на миграция – децата от селата искат да отидат в голям град, а тези от големия град – в столицата.

Малко над една трета (35%) са тези, които биха искали да прекарат живота си там, където живеят в момента. Това са преди всичко деца в по-малката възрастова група, до 12 години, живеещи в села с двама родители.

„не можем да сбъднем мечтите си за добро бъдеще, защото голяма част от тях се оказват невъзможни да се постигнат в България заради образование, работа и т.н.“ (момиче, 14-15 г., малък град).

Графика 7: Желание за място на живот



Данните показват силна статистическа зависимост между избора на професия и предпочитаното място за живот.

Децата, които виждат себе си като юристи, икономисти, бизнес предприемачи, хора на изкуството, IT специалисти, в над 50% от случаите споделят, че искат да емигрират.

Сред тези, които искат да се занимават с медии и журналистика, този дял е 65%.

Децата, които споделят, че най-много искат да живеят в България, са посочили, че искат да работят като полицаи, автомонтьори и в области като архитектура, градоустройство или социални дейности.

Най-силно изразено е намерението за емиграция сред момичетата, особено от езиковите гимназии. Момчетата са по-склонни да създадат семейства и да търсят работа в България.

Представите на децата за начина на живот и възможностите за реализация в чужбина в голяма степен обясняват високия процент на желаещите да емигрират.

В много случаи това е свързано и с разговори в семейството или намерения на родителите.

Съществува голяма вероятност споделените мнения да се превърнат в трайни нагласи за емиграция, обучение или работа в чужбина за голяма част от децата.

В обобщение, данните показват, че децата имат сериозна нагласа и желание за обучение и професионална реализация. Съществува обаче и риск от неудовлетвореност, ако това не се случи, ако липсват възможности за професионална и житейска реализация и подкрепа.

ОСНОВНИТЕ ПРОБЛЕМИ СПОРЕД ДЕЦАТА

Още в самото начало анкетата поставя няколко въпроса, свързани с разбирането и усещането за проблеми на децата в България и по света.

Въпросите са от отворен тип и целят да уловят спонтанни реакции сред участниците, преди да навлязат в тематичните блокове на въпросника.

Макар и близки по същество, отговорите, които са свързани с **„Кои са трите най-големи проблема на децата в България?“** – от една страна, и **„Кои са трите най-големи проблема на децата по света?“** – от друга, имат различни акценти и тежест. Източниците на формиране на мненията на децата по тези въпроси не са предмет на това изследване, но със сигурност включват както лични впечатления, така и проекции на начина им на живот и мислене.

Според участниците в изследването основните проблеми на българските деца са свързани с бедността, безпроблемния достъп до цигари, алкохол и наркотици, качеството на образованието и с различните форми на агресия и насилие.

Като проблеми на децата по света анкетираните посочват отново бедността, некачественото образование, достъпа до цигари, алкохол и наркотици и насилието. Съдържателно как тези проблеми засягат децата в България и по света е напълно различно.

Бедността е най-големият проблем според участниците в анкетата: 46% за децата в България, 75% за децата по света.

Децата в България се докосват до нея както като липса на материални блага, така и на всекидневна грижа. Усещат я в отсъствието на родителите си, които работят много, а някои от тях - и далече от дома:

„да стане така че майките и бащите да стоят при децата си, да не се налага да ходят в чужбина или по големите градове да търсят работа, за да ни осигуряват нужното, а ние – техните деца – да растем при бабите“ (момиче, 12-13 г., село).

Бедността е свързана и с ниския социален статус и ограничения достъп до материални блага. Някои деца споделят, че нямат пари за обяд и че семейството им се храни с некачествена и нездравословна храна.

Бедността е причина и за неравенството между самите деца и разделянето на бедни и богати. Това разделяне се проявява и в училище, във фаворизирането на децата от по-богати семейства и във форми на психологическо насилие (подигравка и натиск от по-богатите към по-бедните деца).

Най-висока чувствителност към темата показват децата от селата и малките градове.

„Трябва да се помага на децата в бедност, за да могат и те да бъдат образовани и цивилизовани като останалите деца и да не се отличават от тях.“ (момче, 12-13 г., село)

„Не искам да имаме финансови проблеми в семейството. Повече места за развлечение.“ (момиче, 12-13 г., малък град)

„че няма значение какви сме бедни, богати, циганин, турчин всички сме еднакви това го казвам защото мн се разделят.“ (момче, 12-13 г., малък град)

Ако бедността в България е описвана като недостиг, безпаричие и труден живот, представите за бедността в чужбина, предимно в страните от Африка, се свързват с липсата на покрив, недостига на храна, мизерията и липсата на вода, с абсолютната бедност:

„Еми да са голи и боси е един от най големите проблеми по света и гладни и жадни.“ (момче, 16-17 г., голям град).

Безпрепятственият достъп до **цигари, алкохол и наркотици** е посочен като втори по значимост проблем от 44% от участниците за децата в България и трети по значимост проблем за децата по света с 38%.

Половината от тях директно посочват лесния и свободен достъп до наркотици като проблем, другата част въвежда по-общо темата за видовете опиати, цигари и алкохол.

Голяма част от децата споделят, че са притеснени от възможността по-малките им братя и сестри да придобият вредни навици, свързани с цигари, алкохол и наркотици.

Децата посочват още, че пушенето около училищата е често срещана практика и че купуването на цигари, алкохол и наркотици може да се осъществи лесно.

Подобна е ситуацията и в другите държави: според участниците в анкетата, децата по света също могат лесно да попаднат под влиянието на цигарите, алкохола и наркотиците.

Децата осъзнават риска от употребата на цигарите, алкохола и наркотиците и показват нагласа за тяхното отхвърляне.

Друг идентифициран проблем от участниците в анкетата е свързан с **образованието** – на трето място с 39% за децата в България и второ с 42% за децата по света.

Най-често този проблем е назоваван като „лошо образование“. Децата осъзнават нуждата от осъвременяване на учебния материал, на начина на преподаване, изискват интерактивно обучение и въвеждането на нови технологии в образователния процес.

Те искат знанията, които придобиват, да имат практическа приложимост, търсят възможност за придобиване на опит:

„не ми харесва, че 50% от нещата които учим никога няма да ни потрябват а не учим много съществени неща за живота, които ще ни потрябват.“ (момиче, 14-15 г., малък град).

Децата очакват:

„трябва да почнем да учим по-съвременни неща“ (момче, 18 г., голям град).

„Иска ми се в училище да учим по по-интересни методи и да е по забавно. Да не ни се отнема цялото време с уроците, а да ни се показват и неща от реалния живот.“ (момиче, 18 г., голям град).

Като проблем, свързан с образованието се посочват и конфликтните отношения между учители и ученици, както и използването на възпитателни методи, които се възприемат като остарели. Споменават се и дисциплинарни методи, при които се използва дори насилие.

Различни са представите, които българските деца имат за децата по света.

Ясно се разграничават проблемите на децата „от Африка“ и децата „от Запада“.

Африка и страните, в които има военен конфликт, се възприемат като места с абсолютна бедност, където децата умират от глад и жажда, ходят голи, нямат домове и училища. Във връзка с Африка често се споменават смъртоносни болести като ебола и СПИН и липсата на лекари.

Анкетираните споделят, че за много деца по света достъпът до образование е проблем, че много техни връстници изобщо нямат възможност да посещават училище. Причините за това могат да бъдат от различен характер: в бедните държави децата трябва да се трудят, за да помагат на семействата си; в други държави образованието е платено, а това е проблем пред много семейства; другаде има военни конфликти и т.н.

Ако за децата „от Африка“ проблемите се свързват най-често с липсата на нормални условия за живот, за децата „от Запада“ проблемите се коренят в „презадоволеността“ им.

„Запада“ обобщава страните от Западна Европа и САЩ, където децата имат сходни проблеми – затлъстяване, влошено здраве, болести – резултат от тяхната презадоволеност, липса на спорт и движение.

Американците например ядат *„гадна храна, не спортуват и са затлъстели“*, ограничена е свободата им.

*„Имат прекалено "сив" и некреативен начин на мислене.
Не осъзнават заобикалящия ги свят. Отделят прекалено много
време на храненето, а по-малко на спорта.“ (момиче, 16-17, малък град).*

Децата „от Запада“ в представите на техните български връстници са по-богати, полагат по-малко усилия, за да се реализират професионално, не се интересуват от другите, искат само материални неща, дискриминират всички останали:

*„дискриминацията, социален статус т.е. колкото и да са образовани
никога не се възприемат на нивото на останалите.
Психическата атака от страна на околните“.(момче, 18 г., голям град)*

Проблемите на децата „от Запада“ са оценени като „повърхностни“: *„мислят само за грим, дискотеки и знаменитости“*. Дори 1% от анкетираните са посочили че децата по света нямат проблеми.

На четвърто място сред проблемите, които стоят пред децата е поставено **насилието**. То е посочено от 38% от анкетираните за децата в България и 35% за децата по света.

Насилието е проблем преди всичко за децата от малките градове. Момчетата показват особена чувствителност към насилието вкъщи или в училище, а момчетата са негативно настроени към насилието между самите деца.

Насилието се проявява под различни форми: основно като психически тормоз, унижение и грубост, но също и като сексуален тормоз и побой. За България всяко четвърто дете (около 25%) посочва конкретно насилието между децата в училище.

Свързана с насилието е и **агресията**, която също се посочва от децата като проблем. Тя се проявява предимно като вербална агресия както между самите деца, така и между децата и възрастните, децата и учителите, децата и родителите.

Регистрират се и случаи на агресия под формата на физическо насилие между деца или спрямо деца.

Неслучайно на въпроса **„Ще се радваме да споделиш с нас нещо важно за теб, което искаш да бъде чуто“** като водещо послание се открояват:

*„да се разбираме“, „да си помагаме“, „да се подкрепяме“, „да не се караме“,
„Да се спре насилието от по-голям над по-малък“ (момче, 14-15 г., село).*

*„Искам децата в България да нямат такава агресия в себе си и
да не налагат волята си над останалите! Все пак всички имаме права, нали?“
(момче, 16-17 г., голям град)*

„Децата да станат по-добри и да не се бият“ (момче, 10-11 г., малък град)

В рамките на преките консултации децата, които живеят в ромски общности, споделят често, че усещат насилието като психологически натиск върху тях, който, наред с агресията между връстниците им, ги тревожи.

Затова призовават: *„не бийте децата; възрастни, трябва да изслушвате децата, преди да извършвате каквото и да е било; не се карайте на децата; не удряйте децата си“* (пряка консултация с деца от ромски произход и живеещи в ромски общности, София).

За децата по света агресията, според българските им връстници, има други проявления и най-често се свързва с войната. Участниците в проучването знаят за държавите и регионите, където има военни конфликти: Афганистан, Сирия, или са чували, че населението и децата там са въввлечени във военни действия.

Графика 8: Проблеми на децата



Очертаните водещи проблеми пред българските деца следва да се вземат предвид с особено внимание при актуализирането на Националната стратегия за детето 2008-2018 г. Необходимо е да се потърсят адекватни решения за ограничаването на бедността сред децата, за намаляване на всички форми на насилие, включително вербалната агресия между и срещу децата, за осъвременяване на образователните подходи, за ограничаване на достъпа до наркотици, алкохол и цигари.

ДЕЦАТА И УЧИЛИЩЕТО

Почти всички участници в проучването посещават училище - 99% от анкетираните прекарват поне половината от деня си именно там.

По-малко от 1% са децата, които учат къщи или изобщо не ходят на училище.



В рамките на анкетата са регистрирани 77 участници, които твърдят, че не посещават училище. Техните реакции на целия въпросник са силно противоречиви, затова е трудно да бъде интерпретирано тяхното поведение.

Мнозинството от участниците, обхванати от образователната система, възприемат училището по-скоро като институция, която дава възможност за бъдеща реализация, отколкото като място за удоволствие или игра.

Изследването регистрира висока степен на критичност и недоволство от страна на децата към образователната институция.

Графика 9: Желание за посещение на училище



Желанието да ходят на училище е един от факторите, чрез който може да се измери общата удовлетвореност на децата от образователния процес.

Малко под половината от анкетираните (47%) заявяват, че ходенето на училище им харесва. Почти толкова са разколебаните и причината за това е, че ходенето на училище не винаги им носи позитивни емоции.

Колкото по-големи са децата, толкова по-силно изразена е критичната нагласа към училището. Момчетата, децата над 14 години, живеещите в столицата и големите градове са по-критични към училището, отколкото децата на възраст 7-10 години и живеещите в селата.

Данните показват пряка връзка между индикатора „**Харесва ли ти да ходиш на училище?**“ и желанието за емигриране от страната.

Над половината от децата, които заявяват, че искат да живеят там, където са в момента, харесват училището си. Обратно, над половината от тези, които са посочили, че искат да живеят в чужбина, харесват училището донякъде и понякога.

В тази група делът на децата, които изобщо не харесват училището, е най-голям (Таблица 1).

Таблица 1. Удоволствието от ходене на училище и мечтата за емиграция

Къде най-много искаш да живееш?	Харесва ли ти да ходиш на училище?			общо
	да	не винаги, зависи от деня	не	
на същото място, където живея сега	57.2%	38.5%	4.3%	100.0%
в друг град в България	49.1%	45.9%	5.0%	100.0%
в чужбина	38.7%	52.9%	8.3%	100.0%
Общо	47.4%	46.4%	6.2%	100.0%

Мотивацията да ходят на училище е свързана с желанието на децата да имат хубав живот и добро бъдеще – това е водещ мотив за над 2/3 от участниците (71%) в анкетата (Графика 10).

На второ и трето място е желанието да се научават нови неща (45%) и придобиването на професия (42%).

Желанието да бъдат със свои връстници в училището, както и убеждението, че на училище се ходи по задължение, се споделя от около една трета от децата.

Едва една десета от децата посочват, че ходят на училище, защото това им харесва само по себе си.

Ходенето на училище се възприема като *право* на детето само в 8% от случаите, а като *задължение* – в 28%. Тези данни могат да бъдат интерпретирани по различен начин: от една страна, твърде малкият дял на децата, които смятат, че ходенето на училище е тяхно право може да е свързано с обстоятелството, че училищата в България са достъпни за всеки и че правата на децата са удовлетворени. От друга страна обаче, може да се направи предположението, че темата за правата не е ясна за повечето деца.

Графика 10: Мотивация за ходене на училище



Анализът на данните показва, че при децата е налице силно формирана представа за училището като за място, което отваря посоки за бъдеща реализация.

Независимо дали им харесва да ходят на училище или не, те разбират, че бъдещето им зависи от това, дали посещават училище и дали са активни в образователния процес.

Степента, в която харесват да ходят на училище, рефлектира върху нагласите на децата за реализация в България или чужбина.

Какво се харесва и какво не се харесва в училището?

Децата най-много харесват в училището това, че прекарват времето със съучениците и приятелите си, както и че научават нови неща – това твърдят над половината от анкетираните. Значително по-малък е дялът (между 15% и 20%) на тези, които посочват извънкласните занимания, учебните часове и учителите като нещо, което им харесва.

Графика 11: Какво ти харесва в училище?



Сред факторите, които формират негативните нагласи към училището, са отношенията между учениците (55%). След него с близо 10% разлика са посочени отношенията ученици - учители (42%).

Всяко четвърто дете посочва, че в училище не му харесва ученето (26%) или обстановката в класната стая и условията за спорт (25%), които трябва да бъдат подобриени.

Графика 12: Какво НЕ ти харесва в училище



Силно изразеното критично отношение към отношенията между учениците и между учениците и учителите показва, че е необходим задълбочен анализ на факторите, които водят до формиране на тези взаимоотношения, вкл. на конфликтите между участниците в образователния процес и целенасочените усилия за подобряване на атмосферата в училище.

Какво трябва да се промени, за да стане училището по-привлекателно място?

Преди всичко децата искат преподаването да стане по-интересно и нещата, които учат, да имат практическа насоченост и да са полезни.

Графика 13: Желание за посещение на училище



Как децата си представят, че преподаването може да стане по-интересно?

17% от тях споделят, че училището е особено важно за тях, затова препоръчват образователната система да стане по-модерна и съвременна, за да може те да се изградят като специалисти и да бъдат конкурентни на връстниците си в чужбина.

Децата искат учебниците да бъдат по-ясно написани и адекватни на интересите им, да са ориентирани към практиката и да подпомагат бъдещата им професионална реализация.

„Искам цялата учебна система да се промени, да има по-добри учители. Да се изучават съвременни творби, като Властелинът на Пръстените, Хобит, Хари Потър.“ (момче, 18 г., малък град)

„Искам да учим неща, които са полезни в живота. Повечето уроци са трудни и няма нужда да се знаят.....“ (момче, 14-15 г., малък град)

„Учебниците да бъдат достъпни за учениците и да включват интересни неща...“ (момиче, 12-13 г., малък град)

Децата очакват след завършването на определен клас да имат възможността и свободата сами да избират предметите, които да изучават, както и да има по-голямо разнообразие от извънкласни занимания.

„Според мен някои от предметите в училище са излишни и мисля, че ще е по-правилно например да сме разделени на групи и всеки ученик да избира 5-6 предмета, които ще бъдат нужни за бъдещето му, които му се отдават и иска да изучава.“ (момиче, 16-17 г., малък град)

Участниците в допитването отправят препоръки за използването на повече модерни технологии в училище; за облагородяване на материалната база, преди всичко на спортните съоръжения – физкултурни салони и игрища; искат да се организират повече екскурзии, да се включват повече спортни занимания, вкл. избираеми спортове и състезания.

„Искам да изразя мнение за българската образователна система – това, че в Европа децата не изучават толкова подробно всички предмети. Те изучават подробно предметите, с които искат да се реализират в бъдеще. Искам да се отделят повече средства за спорт. Например велоалея и спортни площадки”.(момче, 12-13 г., малък град)

„Нещата в училище да се променят много. Мисля, че ако нещата се правят така, че децата да ги влече като (технологията), ще е по-различно” (момиче, 18 г., село)

Децата имат определени изисквания и към учителите: те очакват по-добронамерено, по-малко назидателно, по-окуражаващо поведение; биха искали да имат по-млади учители; да се използват по-съвременни подходи на преподаване на учебния материал; проявяват чувствителност към фаворизирането на определени ученици.

„...да се държат мило, да не се карат на децата за всяка грешка; деца да учат деца“. (пряка консултация, деца със СОП)

„Искам учителите да обръщат по-голямо внимание на начина си на преподаване и да не задължават учениците да учат или да слушат в час, ами да им покажат защо трябва да е така. Същото се отнася за родителите. Те възхвалят оценките и отношението в училище, без да обръщат внимание на това какво е отношението на децата по тези въпроси”. (момче, 16-17 г., малък град)

„Учителите да дават повече възможност на децата да участват в часовете; да не се карат на децата, че не знаят; да дават на децата да стават и да се разхождат, а не да седят през цялото време; да не ни карат да седим по чинове в определен ред“. (пряка консултация, деца от ромски произход)

„Много се карат и бият, обиждат!“

„Учителите са много строги, да няма насилие над ученици, защото нищо не следва“. (пряка консултация, деца, потребители на социални услуги)

Анкетираните деца имат мнение и по въпроси, свързани общо с формата и организацията на учебния процес: те искат учебните часове в първата смяна да са с по-късен начален час (8:00 – 8:30 ч.); междучасията да са по-дълги, а не по 5 минути; да се увеличи размерът на стипендиите за учениците.

„Да няма седми и осми часове в училищата, защото това е много изморително и в тези последни часове учениците са вече много изморени и не научават нищо! Няма смисъл от тези часове, и смятам, че вместо да имаме по седем или осем часа, може да се премахнат часовете като Музика, изкуства и информационни технологии, по които така или иначе не се учи нищо а просто се запалва време и се прибираме по-късно от училище! Няма смисъл от изучаването на сложни системи и програми по Информатика и информационни технологии, това са ненужни неща, които се използват само в няколко професии и за това може да се учат само в бисшите училища-университетите. Според мен трябва да почваме училище по-късно, защото рано сутринта на всички им се спи и нищо не научават от първият час. Понякога през зимата за да отидеш на време на училище трябва да станеш много рано и да въвиш по тъмните улици, което е много опасно. И още нещо последно, но не на последно място, смятам че в българските училища трябва да се набляга много повече на българската история, а не на чуждиде, дори трябва да се учи само Булгарска История!!!“
(момиче, 14-15 г., малък град)

*„Според мен трябва да има повече почивки за учениците.
Да има по-малко часове и учителите да не са толкова строги.
Часовете да започват от 8:00, а не в 7:30, за да може учениците да се наспиват по-добре“.* (момче, 14-15 г., малък град).

По време на преките консултации с деца, ползващи социални услуги от резидентен тип, бяха идентифицирани няколко групи проблеми: необоснована строгост на учителите; използване на дисциплиниращи мерки, граничещи с насилие; насилието между самите деца. Децата споменават също така за случаи на насилие от страна на учители и препоръчват учителите да не са намесват в отношенията между учениците.

Децата със специални образователни потребности, както и децата от ромските общности също споделят, че учителите проявяват грубост и се държат назидателно.

Те очакват повече подкрепа и взаимопомощ, повече внимание и отделено време от страна на учителите. Децата искат учителите да им помогнат в процеса на адаптация към условията и правилата за поведение в класната стая и училището и специално подчертават, че очакват да им бъде обяснено и показано как да се държат по време на учебните занимания.

Анкетираните споделят, че учителите трябва да са търпеливи и да поощряват участието на децата в часовете, без значение дали се дават правилни или грешни отговори.

Децата със специални образователни потребности искат „да се учим как да не говорим в час и да си помагаме“ (пряка консултация, деца със специални образователни потребности).

Участниците в проучването проявяват критично отношение към редовното провеждане на занятията и поведението на учителите:

„да не закъсняват за час и да не изчезват учителите“.
(пряка консултация, деца със специални образователни потребности).

„В така наречените „ромски училища“ учителите са расисти и обиждат, и удрят учениците системно. Насаждат омраза между роми и българи. Не искам да ги обвинявам за поведението им, но определено има нужда някой да се грижи за психичното и емоционално здраве на учителите. Един учител с 39 години стаж определено е натрупал много напрежение, което излива върху учениците, а това не трябва да е така. Аз уча в такова училище и ми писна преподавателите да наричат ромите ненормални и тъпи и че единственото, за което стават е да ровят по кофите. По-малките ученици (1-4клас) започват да копират това отношение от учителите и положението става страшно“. (момиче, 18 г., малък град).

Проблемът с бедността и неравенството рефлектира и върху образователния процес и училищния живот.

Част от децата възприемат неуспехите си като следствие от ниския си икономически статус или като резултат от фаворизирането на деца с по-висок икономически статус от страна на учителите.

Подобна нагласа е най-ясно изразена при децата от ромски произход:

„Много се нараняват и обиждат заради външен вид и пари децата, затова се държат лошо – ако има униформи може да е различно”
(пряка консултация, деца от ромски произход).

„По-слабите ученици са малтретирани по всеки начин от по-умните, защото не се справят достатъчно добре“
(пряка консултация, деца от ромски произход).

„Гадно е, че учителите имат любимци, гадно е, че често на някои им се разминава, понеже родителите им са богати, гадно е, че може да си отнесеш наказанието, без да те изслушат...” (момче, 14-15 г., София)

ДЕЦАТА И СВОБОДНОТО ВРЕМЕ

Всички деца имат право да си почиват и играят, както и да се присъединяват към широк кръг културни и творчески дейности.

Усещането, че можеш да разполагаш с него и да правиш онава, което искаш, е съществен елемент от оценката за живота на децата.



Резултатите от анкетата показват, че над 80% от участниците в анкетата разполагат със свободно време, за да се занимават със свои неща извън училище.

Чрез въпроса **„Имаш ли достатъчно свободно време за...?“** и изброяването на различни видове занимания, анкетата се опитва да улови както наличието на време, така и нещата, които обичат да правят в свободното си време децата.

Време за ползване на интернет имат 89% от анкетираните, време за излизане с приятели и за семейството – съответно 86% и 85%. Това са заниманията с най-висок резултат в изследването.

С възрастта обаче свободното време за излизане с приятели става все по-малко. Данните показват, че момчетата на възраст 16-18 г. от езиковите гимназии в столицата и големите градове чувстват недостиг на свободно време за среща с приятели. Това не е характерно за малките деца, както и за децата, вкл. по-големите, които живеят в по-малки населени места и селата.

Време да се забавляват чрез компютърни, настолни игри и др. имат 81% от участниците в анкетата, като най-активни в тази група са децата до 13 години; момчетата, особено тези от малките населени места и селата. Компютърните игри стават постепенно по-малко привлекателни след 14-годишна възраст, когато работата с интернет ги измества.

Време за спортуване имат 77% от децата, за гледане на телевизия – 76%.

Най-малко е свободното време за четене на книги – 67% от децата заявяват, че разполагат с време за това занимание.

Графика 14: Наличие на свободно време за...



Какво най-много обичат да правят децата в свободното си време?

Графика 15 представя 10-те най-популярни занимания сред участниците в проучването.

Графика 15: Желание за занимания в свободно време



Мнозинството от децата най-много обичат да излизат с приятели. Всяко пето дете обича да спортува.

Заниманията в свободното време са разнородни, но превес имат заниманията в група 60% от посочените отговори се отнасят до такива групови занимания. Останалите занимания имат по-самостоятелен, личен характер, като с възрастта заниманията в група намаляват за сметка на индивидуалните занимания.

Колкото повече порастват децата, толкова по-малко ценно е да се събират с връстниците си.

Големината на населеното място също влияе върху типа на заниманията: в малкия град и в селата повечето деца се познават, учат в едно училище, поддържат тесни контакти, което предполага и превес на груповите занимания.

Децата от малките населени места и селата прекарват повече време навън и с приятели, докато при децата от градовете интернет и заниманията на закрито са по-често споменавани.

Децата от по-големите градове по-често говорят за индивидуални занимания. По-ранен стремеж към индивидуални занимания се наблюдава при момичетата.

ДЕЦАТА И СЕМЕЙСТВОТО

Малко над половината деца, участвали в проучването (55%), живеят в четиричленно семейство (двама родители и две деца). Това е по-разпространеният модел на съвместно живеене, според данните.

Над 100 от участниците са посочили, че живеят само с брат/сестра или приятели.

Всяко 10-то дете (12%) живее само с двама родители, без братя и сестри (тричленно семейство).

При 9% от участниците семействата включват три деца и двама родители.

Семействата с четири-пет и повече членове (многодетно семейство или разширено семейство, което живее под един покрив) се срещат по-често в малките населени места. В големите градове и столицата броят на членовете в семействата става по-малък.

Семействата само от един родител, се срещат по-често в големия град и столицата. Децата, които живеят само с един родител или с един родител и друг роднина, са общо 11% от извадката. Сред тях 5% са с родител и две деца, 4% – родител и едно дете, 1.5% – три деца и повече.

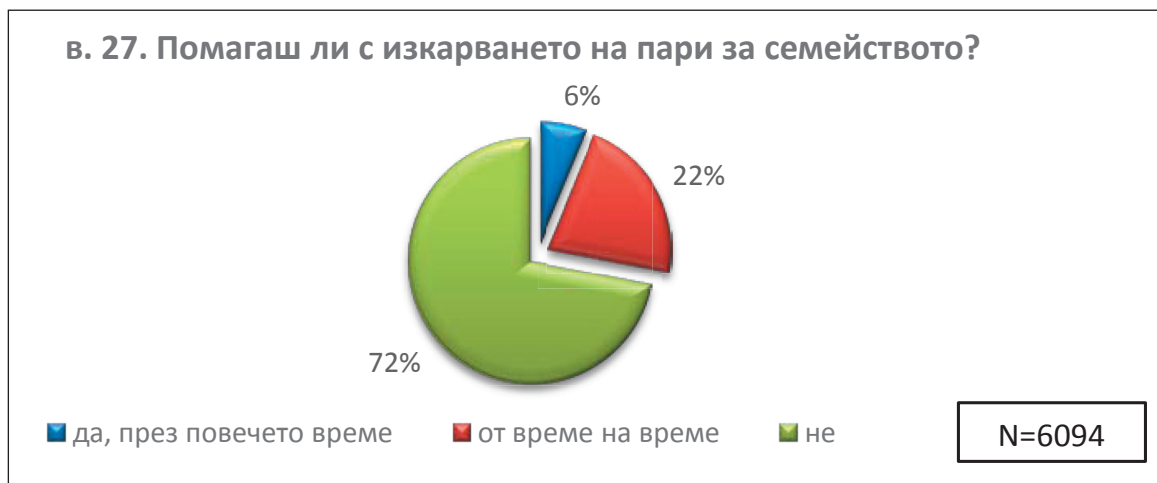
В поредица от въпроси анкетата търси отговор на това дали децата полагат някаква форма на труд в помощ на семействата си.

На въпрос „**Помагаш ли с изкарването на пари за семейството?**“ тези, които заявяват, че правят това през повечето време, са 6%, като основната група деца са между 13 и 17 години, най-вече от малки населени места и села. Момчетата са два пъти повече от момичетата.



Помощта в изкарването на пари най-често е свързана с поминъка на семейството - земеделие, животновъдство, „работа по двора” .

Графика 16: Помощ с изкарването на пари за семейството



На въпрос дали искат да изкарват джобни пари, 38% от анкетираните деца посочват категорично, че имат желание да правят това през по-голямата част от времето си, а 40% - само по време на ваканциите, т.е. над две-трети от децата биха били доволни от това да изкарват собствени средства.

4% от децата не искат да работят, но осъзнават необходимостта да помагат на себе си и семействата си („не искам да изкарвам джобни, но ми се налага“).

Приблизително 1% от анкетираните заявяват, че работят против желанието си.

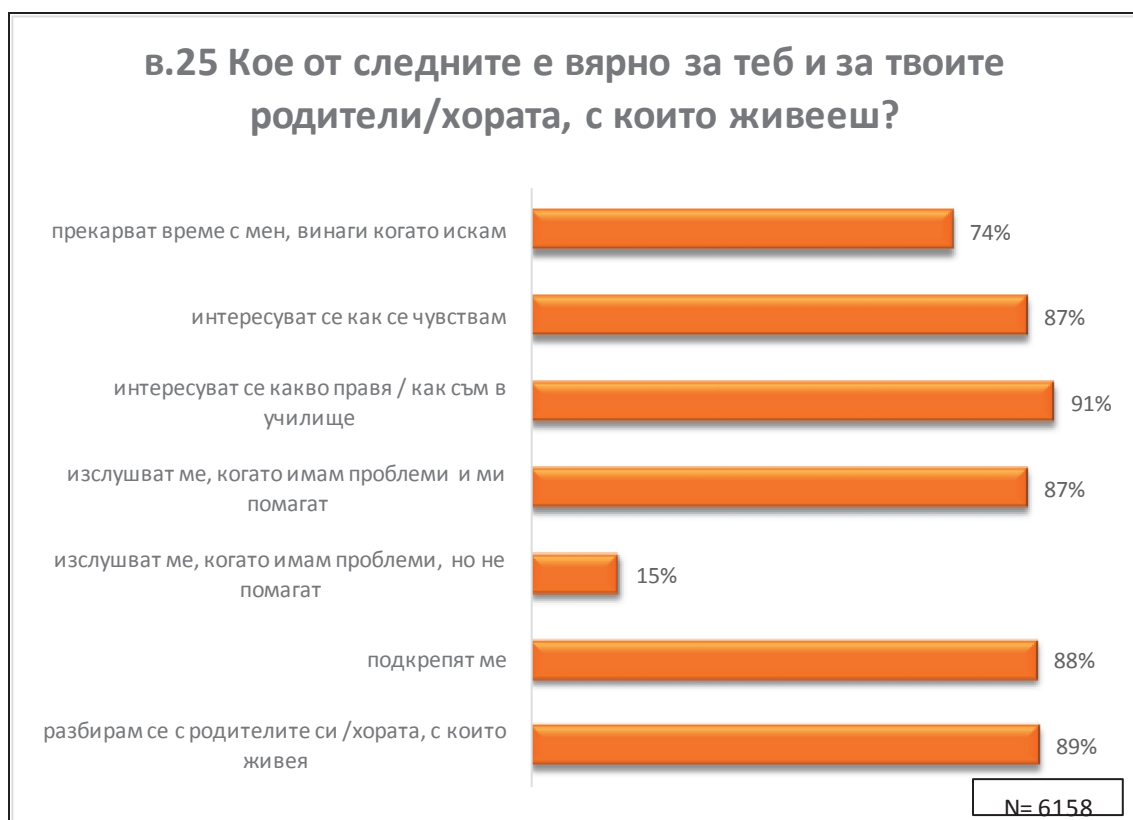
Общуване в семейството

Децата посочват, че с хората които живеят, се разбират и/или се грижат за тях. Те споделят, че родителите им се интересуват от тях, активно се вълнуват от училището, изслушват ги, когато имат проблеми.

Измерените показатели за позитивно общуване в семейството са в порядъка 80-90%. Две трети (75%) от анкетираните посочват, че възрастните отделят време, когато децата им го поискат.

Изслушването на проблемите на децата обаче не винаги е свързано с подкрепа или помощ от страна на родителя /възрастния – това споделят 15% от децата.

Графика 17: *Общуване с родители/възрастни, с които живееш*



На фона на сравнително високата удовлетвореност от общуването в семейството, заявена от децата, 117 деца (~5%) отговарят отрицателно на всички въпроси по темата „общуване“.

Те смятат, че родителите им не се интересуват от тях, не ги изслушват и не им дават подкрепа; че не се разбират с тях.

Най-често такова мнение споделят момичетата между 16 и 17 години, живеещи в малките градове. Повечето от тях са с един родител, баба и дядо или са настанени в Дом за деца, лишени от родителски грижи.

Тези деца се чувстват отхвърлени и с негативна нагласа както към родителите си, така и към приятелите си (имат малко или никакви) и към училището (20% не харесват училището). 56% от тази група иска да живее в чужбина.

Отхвърлянето и негативизмът сред тези деца се проявява към всички теми в анкетата. За тази група водещи проблеми са наркотиците и бедността.

Извадковата съвкупност е малка и изразените мнения от тази група деца не могат да водят до генерални изводи, но при планирането на политики и подходи към тази група обаче, е необходимо да се отчетат спецификите на профила - пол, възраст, населено място, семейна среда и много по-високата им степен на уязвимост.

По-долу са описани още две групи деца, за които резултатите от изследването показват, че имат необходимост от повече подкрепа от страна на държавата.

Деца, отглеждани в семейства с един родител, с баба и дядо или по-далечен роднина

Тези деца са приблизително 16% от извадковата съвкупност на изследването.

Дали възприемането на света се повлиява от семейния модел е обект на множество научни изследвания в сферата на психологията, семейното планиране и социологията. Резултатите от това проучване показват ясна връзка между определени характеристики на семейните модели и нагласата на децата към света, тяхната обща удовлетвореност и оценките за начина им на живот. Изводите по-долу показват няколко зависимости:

- Децата само с един родител, живеещи само с баба и дядо или с друг далечен роднина, по-рядко помагат на семейството си в изкарването на пари, но по-често имат желание да го правят;

- Делът на децата, които споделят въпроси, свързани със здравето или училището със своя родител или друг възрастен, е значително по-нисък при децата с един родител, в сравнение с децата с двама родители. Те предпочитат да споделят проблемите, които срещат, с друг възрастен или свои приятели. (Таблица 2):

Таблица 2: „С кого най-често говориш, ако имаш въпроси за здравето?“ - спрямо семеен модел (разпределенията са в проценти и се четат по редове).

	Здравето							Total
	родителите ми	брат / сестра	възрастен на когото имам доверие	Учител	приятел	интернет	не се обръщам към никого	
двама родители	81.9%	2.8%	3.1%	1.8%	4.2%	3.5%	2.6%	100.0%
само баба/дядо	75.3%	3.8%	6.0%	1.6%	5.5%	2.2%	5.5%	100.0%
с един родител	76.8%	1.8%	5.8%	1.2%	6.5%	2.8%	5.1%	100.0%
само с брат/сестра	75.0%	3.3%	13.3%	3.3%	5.0%			100.0%
с един родител и друг възрастен	76.6%	.8%	5.5%		7.0%	6.3%	3.9%	100.0%
живея сам/в дом	30.9%	5.9%	26.5%	10.3%	7.4%	5.9%	13.2%	100.0%
живея с друг, по-далечен роднина	66.7%	5.6%			5.6%	11.1%	11.1%	100.0%
с приятели	59.6%	1.9%		3.8%	15.4%	7.7%	11.5%	100.0%
без отговор	63.2%			10.5%	5.3%	5.3%	15.8%	100.0%
Total	80.2%	2.7%	3.9%	1.9%	4.7%	3.5%	3.2%	100.0%

Децата, които живеят в семейства с един родител, заявяват по-рядко, че имат много приятели, в сравнение с децата, живеещи с двама родители.

4,7% от децата с един родител споделят, че нямат нито един приятел; същото се отнася едва за 1,6% от децата с двама родители.

43% от децата с един родител заявяват, че имат едва няколко приятели, при децата с двама родители делът е 48%.

Децата с един родител са по-склонни на самоанализ. Те предпочитат професии в подкрепа на другите - психология, социални дейности, ветеринарна медицина. Сред основните неща, които искат да се променят, са намаляване на насилието и промяна на учебния формат.

Средно 55% от децата, живеещи с един родител, само с баба или дядо или с друг по-далечен роднина, категорично искат да живеят в чужбина и почти толкова не харесват училището си.

Отчитайки по-горе посочените характеристики на профила на децата с един родител: по-малко споделяне в семейството, по-ограничено общуване с връстници, по-силно желание за живот в чужбина и по-висока критичност към училището, може да се направи изводът, че общата удовлетвореност на тези деца е по-ниска в сравнение на другите деца. Необходим е анализ на техните потребности и разработване на мерки за допълнителна подкрепа.

Как децата си представят родителството?

„За да бъдеш добър родител трябва да се научиш да казваш повече ДА; да имаш доверие на децата; да слушаш повече, да отделяш повече време за детето; да му създаваш удобства, да почивате заедно някъде, да не го претоварваш със задачи; да му помагаш да има повече приятели, да правиш компромиси, да не делиш двете деца. Не удряй! Не скуби! Не карай детето да работи! Не го карай да те мрази! Не го тормози с думи. Възпитавай го. Не го изоставяй, не го подценявай, казвай му мили думи, прегръщай го, целувай го“ (пряка консултация, деца от ромска общност).

„Да дават на детето храна, вода и дом. Никога да не го оставят само и изоставят в дом! Давайте му любов, гушкайте го, целувайте го, говорете му и го слушайте, разхождайте се заедно. Не го удряйте, не го блъскайте, не го оставяй само у дома. Не го скуби никога!“ (пряка консултация, деца със специални образователни потребности).

„Нека възрастните да ни разбират, когато грешим, защото няма безгрешни. Нека родителите да не бият децата си, когато направят нещо лошо“ (момче, 12-13 г., малък град)

Децата в домове

В количественото изследване вземат участие 68 деца, живеещи в институции (Домове за деца, лишени от родителска грижа): 46 момичета (68%) и 22 момчета (32%). В преките консултации се включват 8 деца от тази група. Близо 80% от мненията са на деца над 13-годишна възраст.

За тези деца най-сериозен е проблемът с бедността, следван от проблема с наркотиците, агресията и лошото образование. Те се притесняват дали ще успеят да си намерят работа и да се реализират в България.

„Младежите от Защитените жилища с увреждания също искат да имат работа като завършат“ (18 г., момиче, село).

За децата от домовете най-привлекателните професии са в сферата на изкуствата и хотелиерството, но също така правото, медицината, спортът и учителската професия.

В пряката консултация 8-те деца, ползватели на социални услуги от резидентен тип, говорят в един глас срещу насилието и методите на възпитание в училището си.

Те са и единствените деца в изследването, които чрез анкетата отправят молба да бъде подобрена хигиената и елементарните битови условия в домовете, където живеят:

„...да се ремонтират тоалетните (няма топла вода, хартия, сапун), двора, салона (пада тавана) и коридорите са мръсни“ (пряка консултация с деца - потребители на социални услуги).

ДЕЦАТА И ОБЩУВАНЕТО

Децата търсят отговори на въпросите, които ги вълнуват като, ползват различни информационни източници, разговарят с връстниците си или с възрастните.

Изследването „Моят глас е важен“ проследява с кого децата споделят въпроси, свързани със здравето, любовта и секса.

Като цяло децата споделят, активно говорят и търсят отговори на въпросите, които ги интересуват – проучването регистрира активно говорене и по трите теми.

Повечето деца задават въпросите на някого, на когото имат доверие. Около 3% от участниците в анкетата посочват, че не разговарят с никого за нищо, а търсят сами отговори.

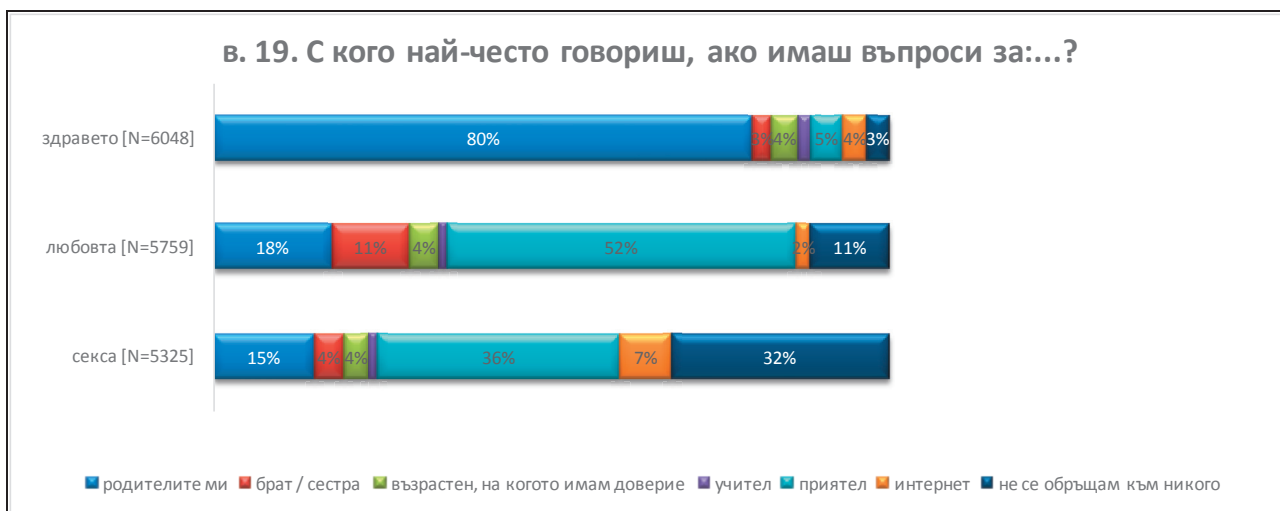
Въпросите за секса се възприемат като по-интимни и лични и децата по-рядко споделят какво ги вълнува, дори ползването на интернет е значително ограничено.

Когато имат въпроси, свързани със здравето, децата най-често се доверяват на своите родители (80%). По въпроси, свързани с любовта и секса, те се обръщат най-често към своите приятели (съответно 52% и 36%).

Когато децата не намират отговор на тези въпроси от хората, които са в най-близкото им обкръжение – родители, братя, сестри, те се обръщат към учителите или други възрастни, на които имат доверие.

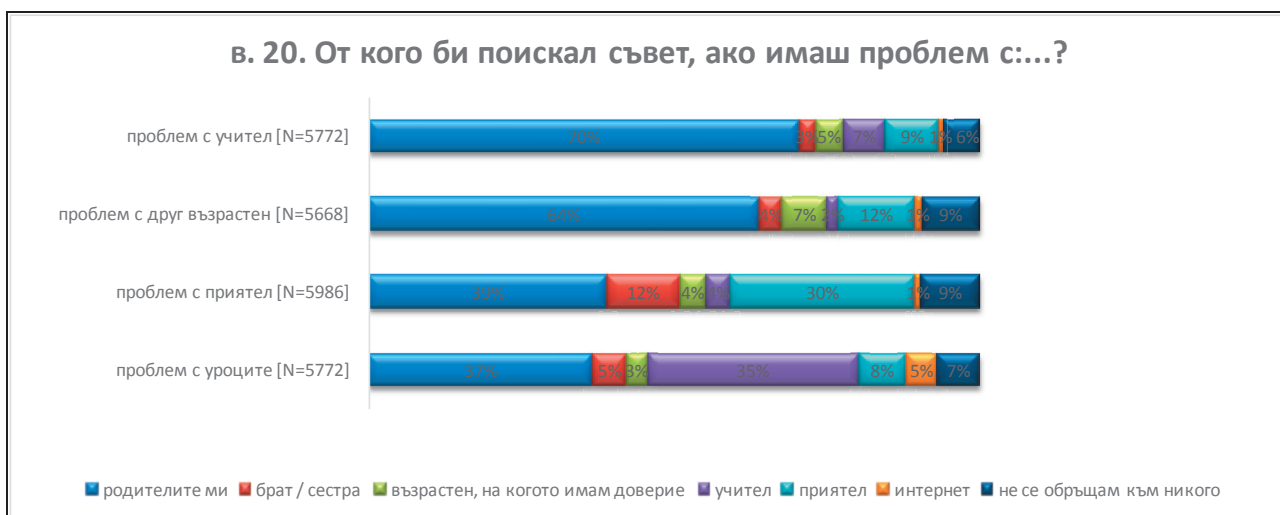


Графика 18: Общуване по теми за здравето, любовта и секса



В ситуация на криза – при проблем с учител, друг възрастен, приятел или проблем с уроците - децата отново най-активно търсят подкрепа първо от родителите си и после от приятелите си. Единствено при проблеми с уроците родителите и учителите са приблизително равнопоставени като помощник на детето.

Графика 19: Доверено лице при проблеми от различен характер



Колкото по-малки са децата, толкова повече разчитат на родителите си във всякакви ситуации.

С възрастта източниците на информация стават по-разнообразни. При по-големите деца интернетът става важен източник на информация.

Данните от изследването показват, че полът оказва влияние върху комуникацията: момчетата са склонни по-често да оспорват авторитети или да решават конфликтни въпроси лице в лице, докато момичетата търсят основно помощ от близките си, най-често от родителите си.

Така например при проблеми с уроците момичетата търсят подкрепа от различен от учителя човек - най-често приятел или чрез интернет. Когато имат проблем с приятел или друг възрастен, те се обръщат основно към родител и брат/сестра, а при проблем с учител търсят подкрепата главно на родителите си.

Момчетата от своя страна заявяват, че когато имат проблем с учител, биха поискали съвет директно от учител, а не от техен родител.

Интересно поведение отчитат данните и когато децата говорят по темата здраве.

Тези, които живеят на село, значително по-често търсят мнение както от родителите си, така и от учителите и приятелите си.

Децата от София търсят информация предимно от родителите си и чрез интернет.

По отношение на проблемите с уроците децата от малките градове и селата се обръщат директно към своите учители, докато децата от големите градове и столицата разчитат повече на родителите си.

Като се има предвид обстоятелството, че децата от по-големите населени места са по-критични към училището, може да се направи изводът, че има спад в доверието към учителя като значим възрастен.

Резултатите от изследването ясно показват, че за да се чувстват удовлетворени и уверени в себе си, децата имат необходимост от интензивно приятелско общуване с връстниците и възрастните около тях.

Децата, които живеят с двамата си родители и имат приятели, се чувстват добре в училище, искат да останат да живеят там, където са в момента и възприемат по-често себе си като щастливи. Най-ясно това се вижда при децата между 7 и 12 -годишна възраст.

С възрастта критичното отношение и дистанцирането от околните нараства. По-големите деца, които живеят в голям град или в столицата, вече по-малко споделят с възрастни и приятели; нараства и неудовлетвореността от отношенията с другите. Тази тенденция е особено силна сред момичетата на и над 14 години от големите градове и столицата.

ДЕЦАТА И ПРАВОТО НА МНЕНИЕ

91% от участниците в анкетата „Моят глас е важен“ декларират, че са чували, че децата имат права. 89% от момчетата и 92% от момичетата дават този отговор (*Графика 20*).

При най-малките участници на възраст между 7 и 9 години, 86% споделят, че са чували, че децата имат права, докато сред 18-годишните този процент е 95%.

Относително по-малък е дялът на отговорилите положително на този въпрос сред децата, живеещи в селата (86%).

Графика 20: Обща информираност за детски права



Правото на детето да изразява мнение и то да бъде взето предвид, също е познато на децата – 92% от тях посочват и източник, от който са разбрали за това право.

Децата, които споделят, че не са информирани за това право, са отново сред най-малките - 7-10 годишните, живеещите в селата и предимно момчетата.

В тази група попадат и децата, които живеят само с един родител, с баба и/или дядо или в институции.

Две пети от децата (42%) заявяват, че правото на изразяване на мнение им е познато, защото са чували за него в семейството си и/или от хората, с които живеят (*Графика 21*).

Друга една четвърт (24%) твърдят, че някой в училище им е казал, че имат това право, като най-често този отговор се среща сред децата между 7 и 9 години и момичетата.

Между 7% и 9% са децата, които посочват друг възрастен като източник на информацията за правото да изразят мнение. Най-често това са деца, които живеят в домове за деца, лишени от родителски грижи, в семейство само с един родител или само с брат/сестра.

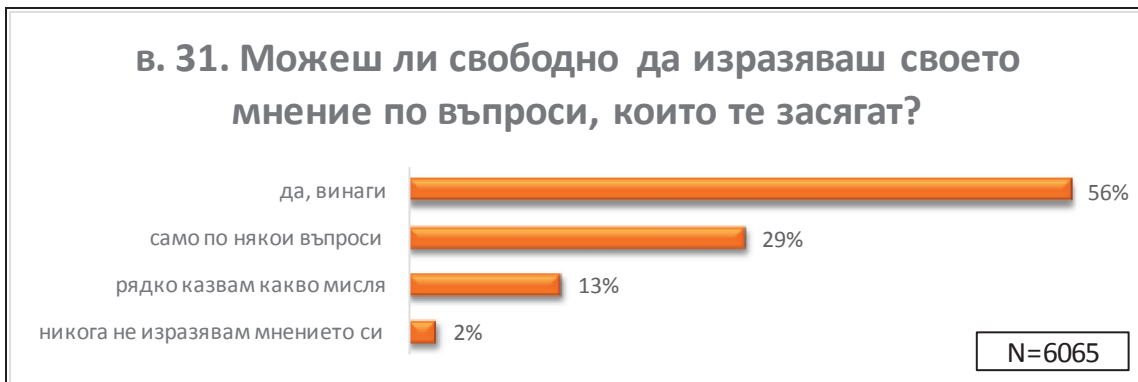
Децата, на които никой не им е казал, че имат право да изразяват свободно мнението си, са 8%. Това са предимно момчета на възраст между 7 и 10 години и 14-15-годишните, които живеят в институции, само с един родител или баба и дядо, или при приятели.

Графика 21: Информираност и информационни източници за правото на мнение



Над половината от участниците в изследването заявяват, че се чувстват уверени във възможността свободно да изкажат своето мнение (Графика 22).

Графика 22: Степени на упражняване правото на мнение



Една трета споделят, че говорят свободно само по някои въпроси, а 15% от децата казват, че рядко или никога не споделят какво мислят.

От децата, които твърдят, че винаги свободно изразяват позицията си, почти половината определят семейството или възрастните, с които живеят, като източник на информация. Над половината от тази група (62%) имат увереността, че могат винаги да изразяват мнението си.

55% от участниците в анкетата посочват, че са разбрали в училище за правото си свободно да изразяват мнението си в училището (Таблица 3).

Таблица 3: Упражняване правото на мнение спрямо средата, поощрила мнение (общо дялово разпределение спрямо извадката, данните се четат по колони)

Можеш ли свободно да изразяваш своето мнение по въпроси, които те засягат?	Някой казал ли ти е, че имаш право да изразиш своето мнение и то да бъде взето под внимание?						ОБЩО
	да, семейството ми / хората с които живея	да, друг възрастен	да, в училище	да, приятелите ми	да, знам от интернет / телевизия	не, никой не ми е казал	
да, винаги	26.4%	4.4%	13.4%	4.6%	4.2%	3.2%	56.1%
само по някои въпроси	11.1%	1.8%	7.3%	3.1%	3.3%	2.0%	28.5%
рядко казвам какво мисля	4.3%	.8%	3.1%	1.4%	1.4%	1.9%	12.9%
никога не изразявам мнението си	.5%	.1%	.4%	.1%	.2%	1.1%	2.4%
Общо	42.3%	7.1%	24.2%	9.1%	9.1%	8.2%	100.0%

Данните от *Графика 23* представят нагласата на децата по отношение на това, доколко изразеното от тях мнение ще бъде взето предвид от възрастните.

Този индикатор може да послужи за оценка на степента на прилагане на правото на детето да изразява мнение. Той е показателен и за нивата на доверие на детето към средата и/или личната самооценка на детето.

Графика 23: Зачитане на правото на мнение



Делът на децата, които смятат, че мнението им винаги се взема предвид, е 38%.

Близо половината от децата споделят, че тяхното мнение понякога се зачита от възрастните, понякога не.

Анализът на данните по показателите от *Графики 22 и 23* („Изразявам винаги мнението си и то винаги се взема предвид“) показва, че една трета от децата (28%) са **напълно уверени**, че могат да изразят мнение и, че то ще бъде взето предвид винаги, т.е. една трета от децата, взели участие в проучването, декларират силна увереност в себе си, обкръжението си и спокойствие, че заявената от тях позиция ще бъде уважена.

Най-благоприятна за изразяване на детското мнение е семейната среда – това показват отговорите на въпроса „Някой казвал ли ти е, че имаш право да изразиш своето мнение и то да бъде взето под внимание?“.

20% от всички деца смятат, че родителите им винаги ще се вслушат в мнението им.

Едва 8% от децата обаче имат увереност, че мнението им ще бъде зачетено в училище.

32% от децата са на мнение, че приятелите им ще се вслушат в мнението им (Таблица 4).

Таблица 4: Прилагане правото на мнение спрямо средата, поощрила изразяването на мнение (Общо дялово разпределение спрямо извадката, данните се четат по колони)

Възрастните вслушват ли се в твоите думи / мнение?	Някой казвал ли ти е, че имаш право да изразиш своето мнение и то да бъде взето под внимание?						Total
	да, семейството ми / хората с които живея	да, друг възрастен	да, в училище	да, приятелите ми	да, знам от интернет / телевизия	не, никой не ми е казвал	
да, винаги	20.3%	2.5%	8.1%	3.0%	2.1%	2.0%	38.0%
само по някои въпроси	18.0%	3.7%	12.8%	4.4%	5.4%	3.3%	47.6%
рядко казвам какво мисля	3.5%	.7%	2.7%	1.4%	1.4%	1.7%	11.3%
никога не изразявам мнението си	.5%	.2%	.5%	.3%	.3%	1.2%	3.1%
	42.4%	7.1%	24.1%	9.1%	9.1%	8.2%	100.0%

Идеята за „вслушване“ може да се интерпретира по различни начини и да дава индикация, доколко децата се чувстват уверени в себе си или желаят да споделят или говорят свободно.

Такава увереност демонстрират малко под една трета от участниците в изследването. Това са основно децата, които са научили за правото да изразяват мнение от родителите си.

Училището е място, където децата са узнали за правото си на мнение в една четвърт от случаите. Малко обаче имат усещането, че в училище тяхното мнение ще бъде зачетено.

Децата са най-склонни да спорят и отстояват мнението си при ситуации, в които участват други деца (Графика 24)

Делът на децата, които възразяват, когато имат различно мнение от родителите си, е 33%. При различно от мнението на учителя 22 % отстояват мнението си в училище.

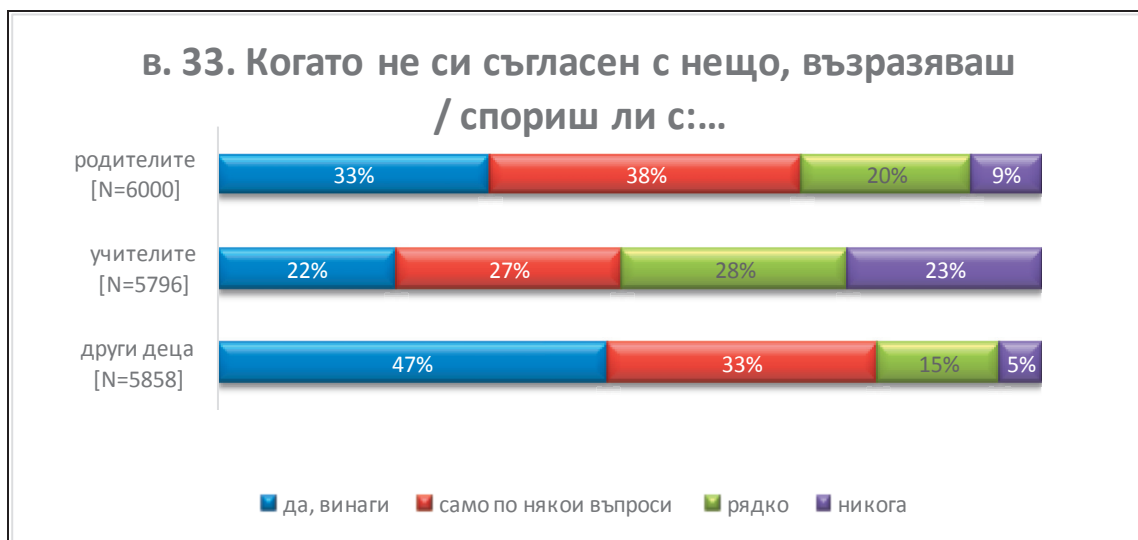
Почти една четвърт от участниците в изследването посочват, че никога не биха спорили или възразили на учител.

В рамките на изследването приблизително 15% са децата, които на всички въпроси за детското мнение заявяват, че рядко казват какво мислят или че не - никога не споделят.

Тази група е най-уязвима и най-слабо подкрепена в изразяването на лично мнение.

Децата, които попадат в тази група, са най-често 14-15 годишни, живеещи на село, в семейство с един родител или само с баба и дядо; голяма част от тях - в домове за деца, лишени от родителски грижи.

Графика 24: Нагласи към упражняване правото на мнение



ДЕЦАТА И СОЛИДАРНОСТТА

Децата са чувствителни към връстниците си, към които се проявява различно отношение.

Това показват отговорите на въпроса „Мислиш ли, че има деца, които получават по-различно отношение?“.

Начинът, по който се възприемат тези деца, не е еднозначен.

46% от анкетираните например смятат, че децата с увреждания получават по-добро отношение спрямо другите деца.

Най-голям е дялът на онези, които споделят, че по-лошо отношение има към децата – бежанци и към децата от бедни семейства, съответно 62% и 54%.



Графика 25: Групи деца, получаващи по-различно отношение.



Мнозинството от участниците в изследването (93%) декларират желание да помагат на деца, които имат нужда от помощ. Тази нагласа за взаимопомощ е по-ясно изразена сред момичетата, по-малките, живеещите извън София и живеещите в семейна среда с родители и братя/сестри.

Желанието да помогнат на другите е изразено особено силно:

„Еми жал ме е когато минавам покрай улицата ми и виждам много бедни хора. Става ми много мъчно за тях и ми се иска да се прибера да взема някакви свои дрехи и да им ги занеса да ги облекат”
(момиче, 10-11 г., село)

Повишаването на удовлетвореността от образованието и интереса към живота на другите деца биха засилили желанието за оказване на подкрепа и взаимопомощ: над половината от децата, които биха помагали на други деца, се интересуват от живота на връстниците си в страната, 1/5 са тези, които не биха участвали в такива дейности.

Склонността към взаимопомощ е по-силно изразена от децата, на които им харесва да ходят на училище и чиято потребност да получават нова информация е удовлетворена.

Децата, които проявяват интерес към живота на другите деца, показват силна емпатия и към връстниците си от малцинствата, към децата от по-бедни семейства (над 60%) и към децата-бежанци (над 50%).

Усещането за съпричастност към живота на другите деца се засилва с възрастта и достига пиковата си точка сред 18-годишните; живеещите в по-големите градове и особено в София.

Въпреки че имат желание, много често децата не знаят как точно да помогнат на връстниците си в нужда.

Децата се интересуват най-много от живота на своите връстници в България. Едва 6% проявяват интерес към живота на децата от други държави (*Графика 26*).

Сравнително голям – 1/3 – е делът на тези, които директно отговарят, че не се интересуват от това как живеят другите.

Страните, които провокират най-голям интерес са Англия, Германия и САЩ, вероятно заради представите, които децата имат за начина на живот на своите връстници там. За Африка и развиващите се държави споменават едва около 1% от анкетираните. Към момента на провеждане на изследването децата проявяват най-голям интерес към начина на живот на децата-бежанци и децата от бедни семейства.

Графика 26: Интерес към живота на другите деца и младежи



ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ И ИЗВОДИ

В кампанията „Моят глас е важен“ чрез онлайн анкета и пряка консултация са взели участие общо 6 297 деца. Онлайн анкетата регистрира 6 158 мнения. В преките консултации са се включили 139 деца.

Най-голям е дялът на мненията на децата над 12-годишна възраст, от по-малките населени места, с лек превес на момчетата. По-трудно достъпна или недостатъчно атрактивна се оказва анкетата за момчетата, за по-малките деца (между 7 и 11 г., между първи и четвърти клас) и за децата от София.

Близо 99% от участниците посещават училище. Групата на децата, отпаднали или непосещаващи училище, е статистически твърде малка, за да може да се интерпретира изразеното от тях мнение. За да бъде анализирана тяхната гледна точка, е необходимо да се проведат друг тип изследвания.

Данните от онлайн изследването показват, че средно 82% от анкетираните деца живеят в семейство с двама родители. Малко под една пета, или 18% от участниците, не живеят в семеен модел на двама родители, като за София този процент нараства до една четвърт (25%). Процентите се преразпределят между децата, които живеят само с един родител, с баба или дядо; в смесени форми между един родител и друг възрастен или в семейства с по-широк кръг връзки. Данните показват, че семейният модел оказва влияние върху нагласите на децата по отношение на общуването с връстниците им, идеите им за реализация, отношението им към училището и общата им удовлетвореност.

Мнозинството от децата виждат бъдещето си като хора, създали свои семейства и практикуващи желана професия. Те търсят професии, които изискват добро и продължително обучение и висока квалификация, често от сферата на свободните про-

фесии. Данните сочат, че децата са активни и мотивирани да постигнат успешна лична и професионална реализация.

Две трети от децата заявяват желание да напуснат мястото, където живеят в момента, и да потърсят професионална и житейска реализация в друг град или извън пределите на България. Подобна нагласа може да бъде интерпретирана в различни посоки: търсенето на друго място за живеене и работа е следствие, но и индикатор за липса на възможности за реализация на децата на мястото, където живеят. Това следва да се вземе предвид при актуализирането на Националната стратегия за детето 2008-2018 г.

В отговорите на участниците се открояват четири проблемни области, като основен проблем на децата, живеещи в България. На първо място това е бедността, разбрана не толкова като лишение от основни блага – храна, вода, а по-скоро като статус, който създава неравенство заради различия във финансовото положение на семействата или невъзможност да притежават вещи, ценени за възрастта им. Бедност е и постоянната заетост или отсъствие на родителите им, които работят на няколко места или в чужбина. Бедността се преживява болезнено от децата и се проектира във взаимоотношенията им с другите деца.

На второ място като проблем се идентифицира достъпът до цигари, наркотици и алкохол. Децата проявяват силна загриженост към този проблем, защото, от една страна, разбират какви биха били последиците от употребата върху здравето им, а, от друга страна, виждат, че цигарите, алкохолът и наркотиците са лесно достъпни и силно изкушаващи. Това ги кара да се чувстват незащитени и уязвими.

Като трети по значимост проблем се очертава образованието. Под „лошо образование“ се разбира най-често непрактичността и отдалечеността на учебния материал от реалния живот, както и неспособността на училището да подготви децата за бъдещата им реализация. Най-честите препоръки и искания са свързани с нуждата от

по-приложими знания, възможността за практика и трупане на опит, прилагане на интерактивни методи на обучение и въвеждане на нови технологии в образователния процес.

Вербалното насилие, тормозът, физическата саморазправа и агресията между децата – от една страна, и между децата и възрастните, от друга, е четвъртият проблем, който се извежда в изследването. Вербалното и физическото насилие са особено сериозен проблем за децата от ромската етническа група и за децата, ползватели на услуги от резидентен тип. Причините за повишената чувствителност към вербалното насилие и агресията във взаимоотношенията не са обект на този анализ.

99% от участниците в анкетата посещават училище. Половината харесват училището си, другите - невинаги. Близко 17% от децата отправят директно препоръки за подобряване на живота в училище. Освен опростяване на учебното съдържание и насочването му към практиката, голяма част от децата смятат, че началният час на учебните занятия трябва да започва по-късно. Те настояват за нови методи на преподаване, за включване на по-млади преподаватели, за възможност за избор между учебните предмети и за промяна в схемата за свободно избираеми предмети, включително промяна в начина на избор според интересите на децата. Преките консултации с деца-ползватели на услуги от резидентен тип показват, че има проблем със състоянието на сградите и елементарната хигиена в домовете.

Подкрепата на родителите и приятелите са изключително важни за децата. Когато имат здравословен проблем или проблем с учител или друг възрастен, те търсят най-често мнението на своите родители. Въпросите от интимен характер се споделят основно с приятелите. Усещането за подкрепа от страна на родителите и приятелите е ключов фактор за спокойствието на децата и тяхната удовлетвореност. 24% от децата считат, че „родителите не прекарват време с мен, винаги когато искам”, затова изразяват желание родителите да им отделят повече време.

Данните показват, че близо една трета (28%) от децата са напълно уверени, че могат да изразят мнението си, и то винаги ще бъде взето предвид. Най-благоприятна за изразяване на лично мнение е семейната среда - 20% от децата смятат, че родителите им винаги ще се вслушат в мнението им. Едва 8% от децата имат увереност, че ако изразят лично мнение в училище, то ще бъде зачетено.

Резултатите от анкетата показват, че общуването и подкрепата от страна на приятел и родител имат ключова роля в живота на децата. Насърчаването на детското участие и създаването на подкрепяща среда трябва да бъде развивано и поощрявано от всички, които работят с деца, и трябва бъде една от основните цели на Националната стратегия за детето.

Приложение 1: Анкета

МОЯТ ГЛАС Е ВАЖЕН



Здравей, ние сме екипът на УНИЦЕФ и искаме да чуем твоя глас!

Знаеш ли, че в България съществува Национална стратегия за детето? Това е важен документ, чиято цел е да помогне на правителството да направи живота на децата в нашата страна по-добър. Ако споделиш с нас вижданията си по важни за теб въпроси, ще помогнеш тази стратегия да се подобри и това ще е полезно както за теб, така и за твоите приятели и за хилядите други деца, които дори не познаваш.

***Анкетата е анонимна и няма правилни или грешни отговори!
Ще ти отнеме само 10-15 минути. И не забравяй и да се забавляваш!***

Благодарим ти!

** Тази анкета е предназначена само за деца и млади хора на възраст ДО 18 години!*

I. ОБЩИ ВЪПРОСИ (3)

Ти си? *Задължителен въпрос*

- момче
- момиче

1. На колко години си? *Задължителен въпрос*

- 7-9
- 10-11
- 12-13
- 14-15
- 16-17
- 18

2. Къде живееш? *Задължителен въпрос; разбъркване на възможните отговори*

- село
- малък град
- голям град
- столица

II. ТВОЕТО БЪДЕЩЕ (5)

3. Къде най-много искаш да живееш?

- На същото място, където живея сега
- В друг град в България
- В чужбина

4. Какво искаш да работиш? *(Отворен въпрос)*

.....

.....

5. **Как виждаш своето бъдеще?** (можеш да избереш няколко отговора; разбъркване на възможните отговори, без „друго“)

- Да имам работа
- Да мога да пътувам
- Да имам семейство
- Друго (посочи).....

6. **Кои са трите най-големи проблема на децата в България?** (Отворен въпрос)

.....

.....

7. **Кои са трите най-големи проблеми на децата по света?** (Отворен въпрос)

.....

.....

III. ОБРАЗОВАНИЕ (5)

8. **Къде ходиш на училище?** *Задължителен въпрос*

- ОУ (Основно училище)
- СОУ (Средно общообразователно училище)
- ЧОУ (Частно основно училище)
- Гимназия с интензивно преподаване на чужди езици
- Гимназия с интензивно преподаване на естествени науки/математика/ хуманитарни науки/изкуствата
- Техникум (Професионално-техническо училище)
- Друго училище
- Вкъщи
- Не ходя на училище

При отговор Вкъщи /Не ходя на училище, отива на на въпрос 16

9. Харесва ли ти да ходиш на училище? *Задължителен въпрос*

- Да
- Не винаги, зависи от деня
- Не

10. Как би довършил изречението. *(Избери до 3 отговора); разбъркване на възможните отговори*

„Ходя на училище, ... „

- ... за да научавам нови неща
- ... за да имам професия
- ... за да имам по-добро бъдеще
- ... защото ми харесва
- ... за да мога да се срещам с останалите деца / приятели ми
- ... защото трябва (това е мое задължение)
- ... защото е мое право

11. Какво ти харесва в училище? *(Избери до 3 отговора); разбъркване на възможните отговори, без „друго“*

- Научавам нови неща
- Учителите
- Времето, което прекарвам със съучениците/приятелите си
- Учебните часове
- Часовете по рисуване / музика / спорт
- Извънкласните занимания
- друго (посочи)

12. Какво не ти харесва в училище? *(Избери до 3 отговора); разбъркване на възможните отговори, без „друго“*

- Взаимоотношенията ученик – учител
- Взаимоотношенията ученик-ученик
- Обстановката : сградата / класната стая / условията за спорт в училище
- Ученето: учебниците / часовете / извън класните дейности
- Друго (посочи).....

13. Според теб, какво трябва да се промени, за да стане училището по-добро място за децата ? *(избери до 2 отговора); разбъркване на възможните отговори*

- отношенията между учители и ученици
- да се направи ремонт на класните стаи, тоалетните, салона, игрището
- нещата които учим да са по-полезни
- преподаването да е по-интересно
- Друго (посочи).....

САМО ЗА ТЕЗИ, КОИТО НЕ ХОДЯТ НА УЧИЛИЩЕ (3)

14. **Защо не ходиш на училище?** *Задължителен въпрос; разбъркване на възможните отговори, без „друго“*

- Уча в къщи
- Защото не ми е интересно в училище
- Налага ми се да работя
- Семейството ми няма достатъчно пари
- Друго (посочи).....

15. **От къде най-много научаваш нови неща?** *разбъркване на възможните отговори*

- От родителите ми
- От приятели
- От интернет/телевизия
- От книгите

16. **Искаш ли да ходиш на училище?**

- Да
- Не

III. СВОБОДНО ВРЕМЕ (5)

17. **Ти имаш?**

- Много приятели
- Няколко приятели
- Нямам приятели

18. С кого най-често говориш, ако имаш въпроси за:

	Родителите ми	Брат / Сестра	Възрастен, на когото имам доверие	Учител	Приятел	Интернет	Не се обръщам към никого
Здравето	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Любовта	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Секса	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

19. От кого би поискал съвет, ако имаш проблем с...?

	Родителите ми	Брат / Сестра	Възрастен, на когото имам доверие	Учител	Приятел	Интернет	Не се обръщам към никого
проблем с приятел	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
проблем с учител	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
проблем с уроците	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
проблем с друг възрастен	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

20. Имаш ли достатъчно свободно време за следните дейности?

	Имам време	Нямам време
да се забавляваш (компютърни игри, настолни игри и др.)	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
да се срещаш с приятели	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
да спортуваш	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
да гледаш телевизия	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
да прекарваш време със семейството си	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
да четеш	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
да използваш интернет	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

21. Какво най-много обичаш да правиш в свободното си време? (Отворен въпрос)

.....

21. Какво най-много обичаш да правиш в свободното си време? (Отворен въпрос)

.....
.....

IV. СЕМЕЕН ЖИВОТ (5)

22. С кого живееш? (повече от един отговор, без да поясняваме); разбъркване на възможните отговори

- с родителите ми и братя/сестри
- с баба и дядо
- с един родител
- само с брат/сестра
- други (поясни)

23. Ти имаш ли брат / сестра?

- Аз съм единствено дете
- Две деца сме
- Три деца сме
- Повече от три деца сме

24. Кое от следните е вярно за теб и твоите родители/хората, с които живееш

	Да	Не
Прекарват време с мен винаги, когато искам	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Интересуват се как се чувствам	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Интересуват се какво правя / как съм в училище	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Изслушват ме, когато имам проблем и ми помагат	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Изслушват ме, когато имам проблеми, но <u>не</u> помагат	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Подкрепят ме	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Разбирам се с родителите си /хората с които живея	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

25. Помагаш ли в къщи? (можеш да избереш няколко отговора)

- С домакинската работа
- В грижите за по-малък брат / сестра
- С друга работа (поясни).....

26. Помагаш ли с изкарването на пари за семейството?

- Да, през повечето време
- От време на време
- Не

27. Искаш ли да изкарваш джобни пари?

- Да, през повечето време
- Да, от време на време (през ваканциите)
- Не, но ми се налага
- Не

V. ДЕТСКО УЧАСТИЕ (5)

28. Чувал ли си, че децата имат права?

- Да
- Не

29. Някой казвал ли ти е, че имаш право да изразиш своето мнение и то да бъде взето под внимание? (можеш да избереш няколко отговора; разбъркване на възможните отговори, без последният)

- Да, семейството ми/хората с които живея
- Да, друг възрастен
- Да, в училище
- Да, приятелите ми
- Да, знам от интернет / телевизия
- Не, никой не ми е казвал

30. Можеш ли свободно да изразяваш своето мнение по въпроси, които те засягат?

- Да, винаги
- Само по някои въпроси
- Рядко казвам какво мисля
- Никога не изразявам мнението си

31. Възрастните вслушват ли се в твоите думи / мнение ?

- Да, винаги
- Само по някои въпроси
- Рядко казвам какво мисля
- Никога не изразявам мнението си

VI. РАВНИ ВЪЗМОЖНОСТИ И СОЛИДАРНОСТ (3)

33. Мислиш ли, че има групи деца, които получават по-различно отношение:

	Да, отношението е по-лошо	Да, отношението е по-добро	Не, отношението е същото
Деца със увреждания	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Деца от малцинствата	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Деца от бедни семейства	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>
Деца бежанци	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>	<input type="radio"/>

34. Интересувате ли те как живеят другите деца и младежи? *(може да избереш няколко отговора)*

- Да, в другите градове и села в България
- Да, в другите държави. Моля посочи:
- Не

35. Искаш ли да помагаш на деца, които имат нужда от помощ?

- Да
- Не

36. Ще се радваме да споделиш с нас нещо важно за теб, което искаш да бъде чуто:
(Отворен въпрос)

.....

.....

**Приложение 2: Обобщение на препоръките
на децата-участници в Националния детски форум
„Моят глас е важен“, проведен в рамките
на консултациите с деца за актуализирането
на Националната стратегия за детето 2008-2018 г.**



Националният детски форум „Моят глас е важен“ се проведе между 22-24 април 2015 г. и в него взеха участие 30 деца, 26 от които бяха участвали преди това във фокус-групите, а останалите бяха деца - представители на детски и младежки структури.

Децата-участници в Националния детски форум „Моят глас е важен“

Състав	Бр.
Деца от малки населени места (област Монтана, Благоевград и Сливен)	5
	5
	5
Деца, потребители на социални услуги (Пазарджик)	3
Деца от БМЧК	3
Деца с увреждания (Казанлък)	3
Деца от ромски произход	4
Група „Мегафон“ НМД	2
Съвет на децата към ДАЗД	3
Общо деца	30

По време на двудневния форум децата-участници се запознаха с избрана информация и данни от проведените по-рано етапи. Споделеното с децата беше обособено в шест тематични области: Децата от анкетата, Свободно време и споделяне/търсене на помощ, Образование и училище, Семейство и семейна среда, Детско мнение, Солидарност (децата по света). Децата имаха възможност да изберат една от шестте, предварително разгледани области, която представлява за тях особен интерес и така се формираха шест работни групи от млади експерти.

Всяка група бе снабдена с избраната обобщена информация и коментарите на децата от анкетата по предпочитаната тематична област (представена по-долу със серия от картини). Задачата пред децата беше чрез серия от активности да използват своята експертност по детските теми и въпроси, своите впечатления като представители на различни региони и групи деца, за да анализират предоставената им информация и да изведат техните предложения за промяна, които да донесат качествено и положително изменение в живота на българските деца в тези области на живота им.

Формулираните предложения трябваше да отговарят на следните условия:

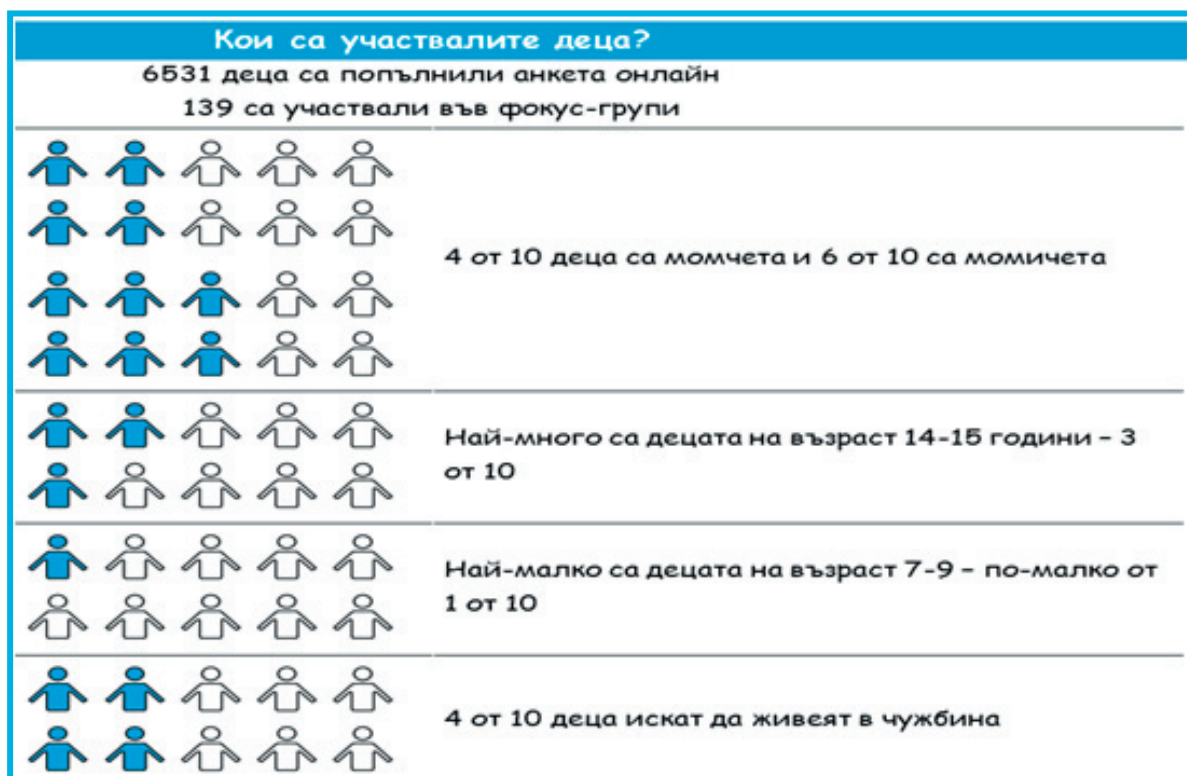
- ✓ Да бъдат подбрани по три предложения за всяка област, които да бъдат предприети в най-кратък срок.
- ✓ Да могат да се приложат на голям мащаб (в цяла България) и да засягат всички деца.
- ✓ Решенията да се отнасят към конкретните представени проблеми.
- ✓ Да включват действия и мерки, които биха се харесали на мнозинство деца като реакция на конкретния проблем.

Препоръки и предложения на децата-участници в Националния детски форум „Моят глас е важен“

Всички изложени по-долу предложения и мерки за действия от децата-участници в срещата са следствие от работата им в детските експертни групи и са съобразени с изложените по-горе четири критерия за търсене на навременни, адекватни, съобразени с мнението на децата и работещи решения на важни за тях проблеми във всяка от тематичните области.

Всички споделени решения трябва да се приемат като такива, които децата-участници са приели и заложили като адекватни и приложими за цялата страна и за всички групи деца в България.

Област „Децата в България“



Решения на групата, които да променят тенденция 3:

Решение 1: СЪЗДАВАНЕ И ПРИЛАГАНЕ на европейска социална политика за задържане на младите в България.

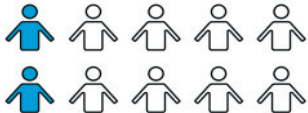
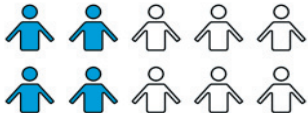
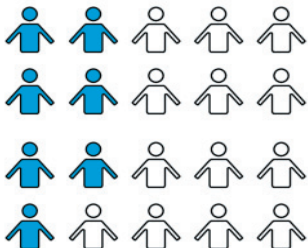
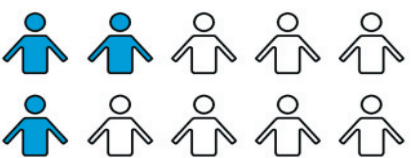
Решение 2: МОРАЛНО И МАТЕРИАЛНО стимулиране на младите, избрали да учат в България, въпреки приема в училища в чужбина.

Решение 3: ДОСТЪПНА информация за ДОБРИТЕ и ЛОШИТЕ страни на ученето в чужбина и България.

Решение 4: Инициатива под мотото „ДА запазим българското“ - традиции, продукти и история, насочена към младите.

Решение 5: Промотиране на възможности за обучение и развитие в България чрез гъвкава учебна програма в университети и училищна система.

Област „Свободно време и споделяне/ търсене на помощ“

Какво правят децата в свободното си време и с кого споделят проблемите си?	
	2 от 10 нямат време да спортуват за сметка на други дейности
	4 от 10 нямат време да четат за сметка на други дейности
	4 от 10 деца търсят помощ от родител и само 3 от 10 - от учител, когато имат проблем с уроците
	3 от 10 деца не говорят с никого ако имат въпроси за секса

Решения на групата, които да променят тенденция 1:

Решение 1: СЪЗДАВАНЕ на нови и ремонтване на стари спортни зали и площадки в училищата.

Решение 2: Учредяване на спортна стипендия за ученици, които са изявени в спорт, практикуван в и извън училище.

Решения на групата, които да променят тенденциите 2:

Решение 3: Да бъдат създадени нови форми на срещи с учители в рамките на учебното време, които не са консултации. Учителите да усещат тази работа с децата, като част от цялата им задължителна заетост, а не, като нещо извънредно и децата да могат да се включват без страх и без да се затрудняват след това с прибирането у дома, храната или като отделят време, посветено на друго.

Решения на групата, които да променят тенденциите 3:

Решение 4: Училищата и институциите да се посещават от психолози и хора, които наистина искат и могат да говорят с децата за секс. Да се инвестира в това да им се обяснява добре всичко от зачеването, през болести и смисъла на секса, а не просто да се раздават материали. Нека всички деца са включени в тези срещи.

Решение 5: Да се пускат анкети за секса, за да се разбере наистина какво ни интересува, а не да ни се говори все едно и също и да не се взема предвид какво е важно за нас.

Цитат с обобщени коментари и изказвания на деца-участници в анкетата и групите в област „Свободно време и споделяне/търсене на помощ“.

Момиче: “Обичаме да слушаме музика, да си правим косите, да се правим красиви, да излизаме с приятели, да излизаме на пазар, понякога да четем, харесва ни и да си правим селфита и да гледаме ФБ;

Момче: “Обичаме да играем футбол, баскетбол. Забавляваме се с компютърни игри и с това да излизаме с приятели. Някой от любимите ни неща да ядем, да спим и да ходим на купони.

Област „Образование и училище“

Децата и училището	
	3 от 10 деца ходят на училище, защото това е тяхно задължение
	4 от 10 деца искат да променят в училище учебните часове, като ги направят по-интересни и полезни
	5 от 10 деца не харесват отношенията между съучениците в училище

Решения на групата, които да променят тенденциите 1 и 3:

Решение 1: СЪЗДАВАНЕ на възможности и условия деца със специални образователни потребности и увреждания да посещават училище наравно с другите деца, без това да им създава допълнителни трудности (да има рампи, колички, помощна техника, хора).

Решение 2: Да се организират екипни дейности, които да сплотяват децата в класовете и между класовете, като на тези извънкласни занимания, спортни празници, състезания или логически игри да се гледа като равностойно важна дейност за учителите и учениците.

Решения на групата, които да променят тенденциите 2:

Решение 3: Системно да се работи за приложно образование и развиване на умения на децата, които ги правят адекватни на всичко след училище, да се учат наистина важните неща.

Цитат с обобщени коментари и изказвания на деца-участници в анкетата и групите в област „**Образование и училище**“

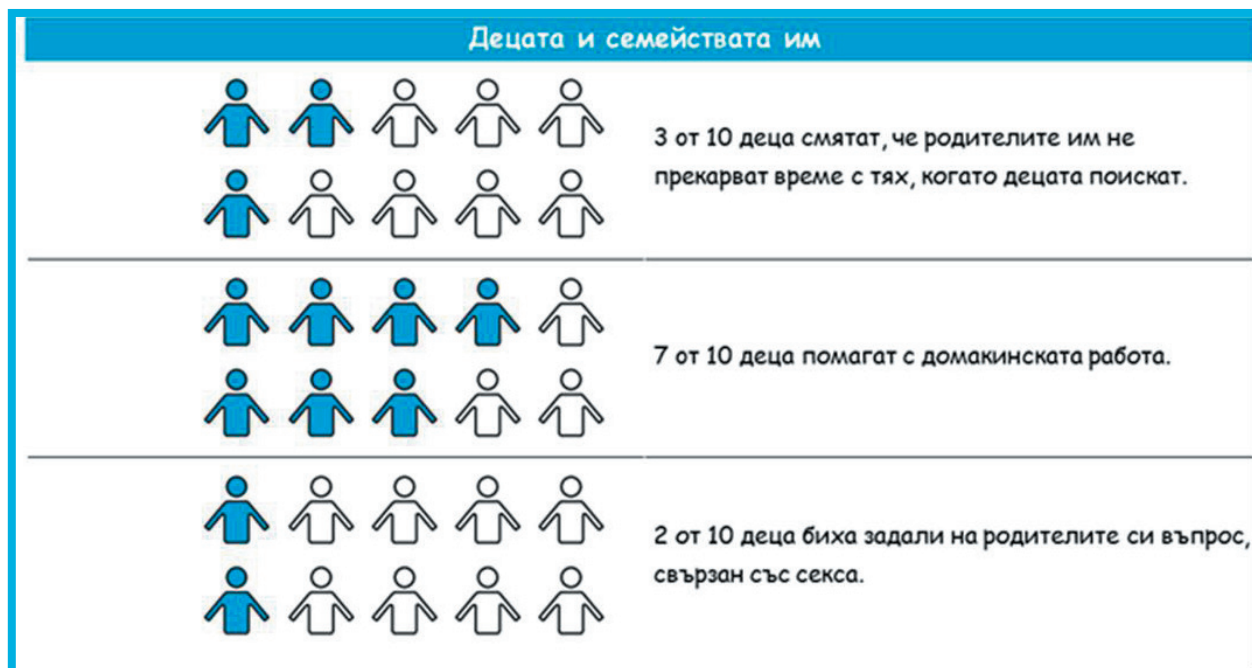
1/ Искане ми се предметите да са свързани с живота- с умения, които реално са нужни, да използваме техника и интернет, а не карирани листа и картони; да имаме практика по всичко и да правим експерименти, да отпадне многото материал, да се спре зубренето; нека имаме по-млади учители, да учим чрез игри; повече спорт и танци, движение;

2/ Би било прекрасно, ако учителите дават повече възможност на децата да участват в часовете, както и да не се карат на децата, че не знаят; Вярвам, че трябва да се позволява на децата да стават и да се разхождат, а не да седят през цялото време. Толкова ми се иска да ни възприемат като равни, нека се срещаме и общуваме в неформална среда;

3/ Ще е хубаво да се организират повече дискусии между ученици и възрастни. Трябва класните да работят повече с децата и да отделят време за класа си, да бъде силен отбор; Да се направи нещо, за да се спре дискриминацията и малтретиране; Искане ми се големите и малките да се разбират и да спре всеки те гледа как си облечен;

4/ Необходимо е да се оправят дограмите, да се подменят чиновете и столовете, с по-удобни; да е боядисано и чисто; тоалетните да са нови и чисти, да има парно.

Област „Семейство и семейна среда“:



Решения на групата, които да променят тенденциите 1 и 3:

Решение 1: Семинари за деца и родители за подобряване на взаимоотношенията и комуникацията между тях. Да бъдат организирани във всички области, да се случват поне два пъти годишно и да са финансирани външно (най-добре от държавата), за да бъдат достъпни и да има желание за присъствие от всички.

Решение 2: Безплатни консултации със семейни психолози, които да са специалисти в работата с деца в определена възраст. Да могат да се случват очи в очи, но и онлайн.

Решение 3: Семинари за сексуално образование, провеждани от специалисти в областта – във всяко училище в България за всички деца от 5-ти до 12 клас.

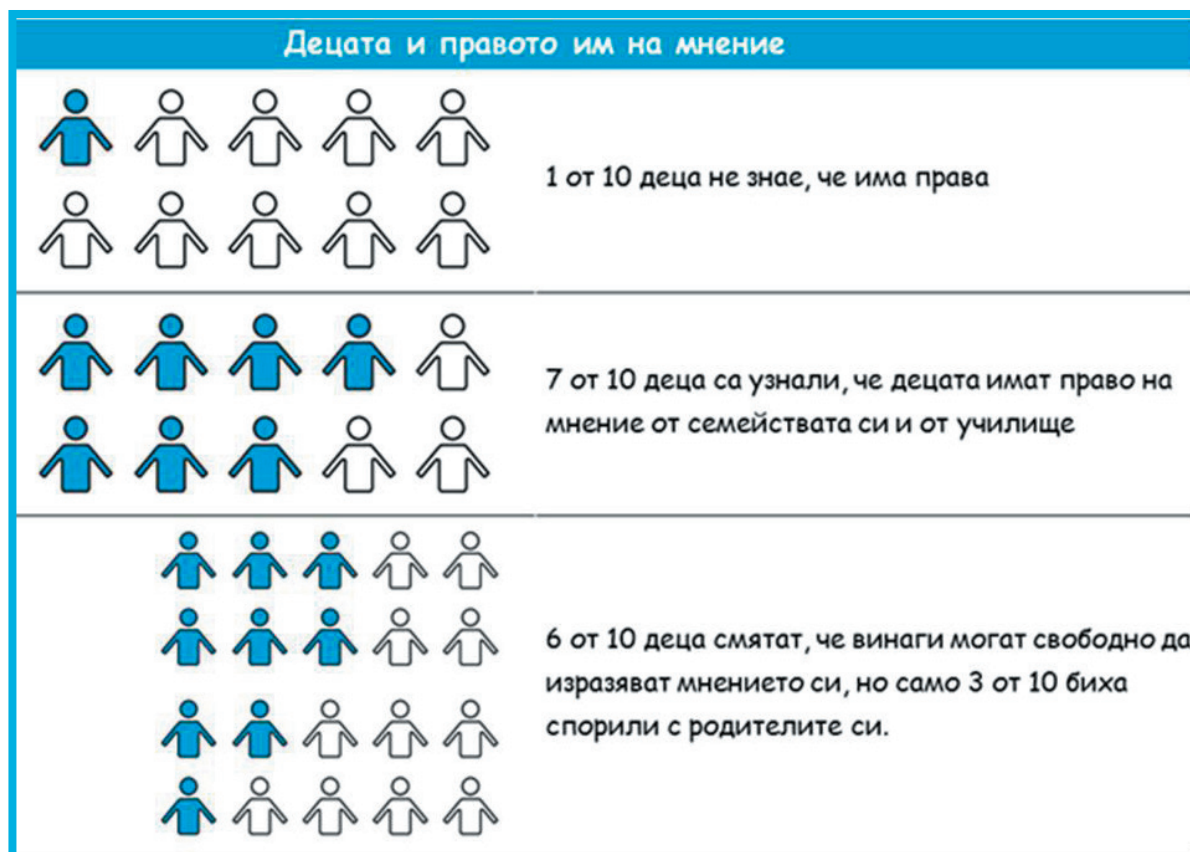
Цитат с обобщени коментари и изказвания на деца-участници в анкетата и групите в област „Семейство и семейна среда“

Смятам, че да бъдеш добър родител трябва да се научиш да казваш повече ДА!

Трябва да имаш доверие на децата, да слушаш повече, да отделяш повече време за детето.

Ще е хубаво да му създаваш удобства, да почивате заедно някъде, да не го претоварваш със задачи, да му помагаш да има повече приятели; да правиш компромиси.

Област „Мнение/право на мнение“



Решения на групата, които да променят тенденциите 1,2:

Решение 1: Разпространение на Конвенцията за правата на детето (медийно, чрез социалните мрежи, чрез флаери, обучения, провеждани от деца за деца).

Решение 2: Увеличаване на часовете, които са посветени на правата на децата, като се обсъждат в дълбочина и при свобода на включване на всички деца (не само в часовете на класа).

Решение 3: Засилено присъствие от неправителствени организации, които провеждат обучения извънкласно или като летни академии за деца от всички възрасти, посветени на правата и защитата им.

Решения на групата, които да променят тенденциите 3:

Решение 4: Състезания и презентации върху спорни тематки от деца и възрастни в екипи (заедно и поотделно).

Решение 5: Последователна подкрепа за децата, които се срамуват, за да осъзнаят къде правото и срамът се разграничават.

Решение 6: Общи проекти, дейности, задачи за деца и родители, за да преосмислят ролята си и да се приемат като равни и партньори.

Решение 7: Повече дебати и скетчове на теми „табу“, които могат да разгърнат различни гледни точки.

Цитат с обобщени коментари и изказвания на деца-участници в анкетата и групите в област „Мнение/право на мнение“

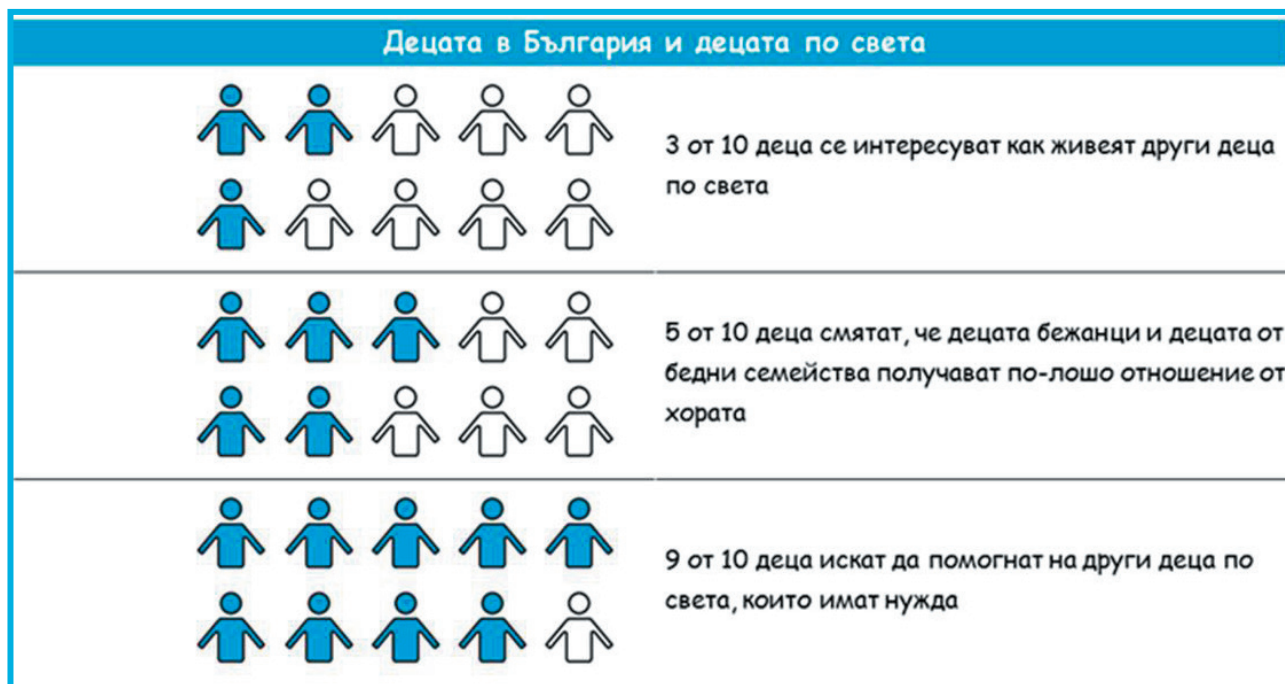
Моля, слушайте ни и вземайте под внимание проблемите, които ни притесняват, вярвайте в нас – толкова често ни пропускаете за важните ни неща!!!

Изслушвайте и по-малките, все пак и ние сме с вас. Чуйте ни!

Искаме да ни включвате да обсъждаме заедно семейния бюджет, въпроси за свободата ни, за това как се чувстваме;

Първо слушайте децата, после правете нещо за тях – особено когато говорим за образованието ни, за проблеми в училище, при прилагане на нов тип обучение и промени в обстановката, при проекти, на педагогически съвети, при проекти за града, за детските съвети.

Област „Солидарност (децата по света)“



Решения на групата, които да се базират на тенденции 2, 3 и стремят да променят тенденция 1:

Решение 1: Създаване и поддържане на доброволчески младежки организации.

Решение 2: Подпомагане участието на децата с международни дейности и проекти, които са свързани със спорт и изкуства, така че да бъдат достъпни за повече деца от различна възраст и райони.

Решение 3: Разработване на специални портали и сайтове, които да дават информация за децата в други държави и техния живот на разбираем език.

Решение 4: 30% от часовете на класа да са посветени на филми, презентации, проекти, демонстрации, разкази за живота на други деца по света, живеещи в различна ситуация или свързани проблеми на децата.

Решение 5: Създаване на специален предмет в училище, който разказва за мястото на децата в обществото по смислен начин.

Решение 6: Повече информационни кампании за родители и деца, които се фокусират върху живота на децата по света.

Решение 7: Повече стипендии с увеличен размер за децата в нужда.

Решение 8: Поправки в наказателната система (за престъпления срещу деца и техните права и спрямо деца, които са склонени към престъпления.)

Проблемите на децата по света, които вземат предвид децата-участници от област „Солидарност“

Деца са включвани във военни и терористични действия наравно с възрастни.

Деца живеят в крайна бедност, недоимък и лишения във всички краища на света.

Деца са принуждавани да участват в порнографски филми и материали с подобно съдържание.

Въпреки че не бе обособена като отделна област, темата за **бедността** и сериозните социални разлики присъстваше широко в дискусиите на децата и се споделяше/изтъкваше като причина, отключващ фактор или обяснение за различни наблюдавани тенденции (пр. родители работят прекалено много и нямат време за децата, защото са принудени по финансови причини; децата не спортуват, защото интересните уроци/тренировки по спорт струват пари; много деца не познават правата си, защото деца в определена по-изгодна ситуация участват в клубове или организации, които им дават достъп до това знание; само деца с повече средства могат да си позволят да помагат на други деца или да пътуват и опознават други страни; безпаричието и идеята за обреченост тук кара децата да избират чужбина; по-доброто образование и хубавите училища са достъпни за по-заможните или талантливите; здравето, сигурността и правата на децата, които живеят в бедност са по-застрашени).

Национален детски форум „Моят глас е важен“ - официално представяне на позицията на децата

На 24 април децата-участници в този етап на консултиране представиха своите виждания за промяна в шестте ключови области пред постоянния представител на България в ООН посланик Стефан Тафров, представителя на УНИЦЕФ за България г-жа Таня Радочай, председателя на ДАЗД г-жа Ева Жечева и г-жа Велина Тодорова, представител на Република България в Експертния комитет за подготовка на новата Стратегия за закрила на детето на Съвета на Европа. Информацията и решенията по отделните тематични области бяха представени от децата-участници чрез триминутна презентация и постери, обобщаващи процеса по вземане на решения във всяка група.

**МОЯТ ГЛАС
Е ВАЖЕН**

**ЗАЩОТО НИЕ
СМЕ БЪДЕЩЕТО**



**МОЯТ
ГЛАС
Е ВАЖЕН**

**ЗАЩОТО ВЪЗРАСТНИТЕ ИМА
КАКВО ДА НАУЧАТ ОТ МЕН**



**МОЯТ ГЛАС
Е ВАЖЕН**

**ЗАЩОТО ИМАМ
КАКВО ДА КАЖА**



**МОЯТ
ГЛАС
Е ВАЖЕН**

**ЗАЩОТО Е ДРУГА
ГЛЕДНА ТОЧКА**



**МОЯТ ГЛАС
Е ВАЖЕН**

**ЗАЩОТО
МАКАР И МАЛЪК,
ПОНЯКОГА СЪМ ПРАВ**

